
Béla Tomka

**Bankuralom, bankérdekeltség, bankellenőrzés: A magyarországi
pénzintézetek ipari kapcsolatai a századfordulón, 1895–1913**

[Bank Hegemony, Bank Interests and Bank Control: Industrial Relations of
Banks in Hungary, 1895–1913]

Történelmi Szemle, vol. XXXVII (1995), no. 2, 171-207.

Bankuralom, bankérdekeltség, bankellenőrzés: A magyarországi pénzintézetek ipari kapcsolatai a századfordulón, 1895–1913

A banktörténetírás mindmáig klasszikusnak számító művei az 1950-es és 1960-as években születtek. Elsősorban Rondo E. Cameron, Alexander Gerschenkron és tanítványaik munkái bizonyultak igen megtermékenyítőnek.¹ Ezek kiemelten vizsgálták a pénzügyi intézményeknek az iparosodásban betöltött szerepét. A gazdaságtörténészek és közgazdászok ekkoriban nem utolsósorban a fejlődő országok égető gyakorlati problémáinak megoldásához kívánták segítségül hívni a történelem példatárát, megismerni az egyes növekedési tényezők súlyát. A pénzügyi szektort is e szempontok figyelembevételével tanulmányozták. Egy másik, elsősorban Rudolf Hilferding nevével fémjelvezhető — fél évszázaddal korábban született — kérdésfeltevést mindenekelőtt a bank–ipar kapcsolat hierarchikus jellegének vizsgálata, a bankuralom létének, illetve nemlétének problémája jelentette.² E két eltérő kérdésfeltevés máig meghatározza a 19. századra, illetve az iparosodás korára vonatkozó banktörténeti kutatásokat.³

- 1 *Rondo E. Cameron*: France and the Economic Development of Europe. Princeton, N. J. 1960.; Banking in the Early Stages of Industrialization. Ed. Rondo E. Cameron. New York, 1967.; Banking and Economic Development. Ed. Rondo E. Cameron. New York, 1972.; *Alexander Gerschenkron*: Economic Backwardness in Historical Perspective. Cambridge, Mass. 1962.; magyarul: A gazdasági elmaradottság — történelmi távlatból. Vál. Berend T. Iván, Ránki György. Bp. 1984.; *Richard H. Tilly*: Financial Institutions and Industrialization in the Rhineland 1815–1870. Madison, 1966.; *Richard Rudolph*: Banking and Industrialization in Austria–Hungary. Cambridge, 1976.
- 2 Magyar kiadása: *Rudolf Hilferding*: A fináncnöke. Bp. 1959. Ld. hozzá újabban: *Hans-Ulrich Wehler*: Rudolf Hilferding. Theoretiker des „Finanzkapitals”. In: *Uö.*: Aus der Geschichte lernen? München, 1988. 272–287.
- 3 Ld. pl. a legutóbb megjelent kötetet, amely a gerschenkroni kérdésfeltevések kritikus vizsgálatát tartalmazza: Patterns of European Industrialization. The Nineteenth Century. Eds. Richard Sylla–Gianni Toniolo. London–New York, 1991. Néhány más jelentősebb munka: *Charles Kindleberger*: A Financial History of Western Europe. London, 1984.; International Banking, 1870–1914. Eds. V. I. Bovykin–R. Cameron. Oxford, 1991.; *Richard H. Tilly*: Banken und Industrialisierung in Deutschland: Quantifizierungsversuche. In: Entwicklung und Aufgaben von Versicherungen und Banken in der Industrialisierung. Hrsg. Friedrich–Wilhelm Henning. Berlin, 1980. 165–194.; *Richard H. Tilly*: German Banking, 1850–1914: Development Assistance for the Strong. The Journal of European Economic History 15 (1986) 113–152.; *Richard H. Tilly*: Die Industrialisierung des Ruhrgebiets und das Problem der Kapitalmobilisierung. In: *Uö.*: Kapital, Staat und sozialer Protest in der deutschen Industrialisierung. Göttingen, 1980. 65–76.; *Richard H. Tilly*: Banken und Industrialisierung in Deutschland, 1815–70: Ein Überblick. In: *Uö.*: Kapital, Staat und sozialer Protest i. m. 29–54.; *Richard H. Tilly*: Banking Institutions in Historical and Comparative Perspective: Germany, Great Britain and the United States in the Nineteenth and Early Twentieth Century. Journal of Institutional and Theoretical Economics 145 (1989) 196. sk.; *William P. Kennedy–Rachel Britton*: Portfolioverhalten und wirtschaftliche Entwicklung im späten

Magyarországon az utóbbi évtizedekben a banktörténeti kutatások a gazdaságtörténetírás igen elhanyagolt területét jelentették, így nem csodálkozhatunk azon, hogy a századforduló hazai bankjainak ipari kapcsolatairól sem létezik modern monografikus feldolgozás.⁴ E kapcsolatok legszisztematikusabb, adatokkal-számításokkal legrészletesebben dokumentált leírását mindmáig Sándor Vilmos, Berend T. Iván és Ránki György 1950-es években megjelent gazdaságtörténeti szintézisei tartalmazzák. Ezen munkák idevágó megállapításai a hilferdingi-lenini finánc-tőke-konceptió jegyében fogantak⁵ — szinte teljesen figyelmen kívül hagyva a növekedéseméleti kérdéseket —, s a banktőke és az ipari tőke mind teljesebb összeolvadását írják le az első világháború előtti mintegy két évtizedben.⁶

Sándor Vilmos szerint 1867 után a — túlnyomórészt külföldi alapítású — nagybankok jó ideig csak igen ritkán foglalkoztak iparvállalatok gründolásával, a legnagyobb fővárosi cégek ekkoriban nagykereskedők és magánbankárok tevékenységének köszönhették létrejöttüket.⁷ Változást az 1890-es években jelez a szerző, amikortól „fokozódik a nagybankok részesedésvállalása a gyáripari alapításokban, illetve vállalkozásokban.” Ennek oka, hogy ekkor már „előrehaladt mind az osztrák, mind pedig a magyarországi belső tőkefelhalmozás és a gyáripar termelés-koncentrációja.”⁸ Sándor munkája szerint legkorábban — 1875-ben — a *Magyar Általános Hitelbank* szerzett tartós vállalati érdekeltségeket. A 80-as években nyolcra nőtt a bank érdekkörébe tartozó cégek száma. A 90-es években a malomiparban terjeszkedett nagy erővel a bank, ezután pedig a gépiparban (például *Ganz és Tsa Rt.*), a cukoriparban (például *Magyar Cukoripar Rt.*), a vegyiparban (például *Kőolajfinomító Rt.*) nyomult előre az intézet, s így 1900-ban a „Hitelbank érdekkörébe tartozó nagyipari vállalatok... összesen 67,09 millió K alaptőkével rendelkeztek, összesen kb. 14 000 főnyi munkáslétszámmal.”⁹ Egy

19. Jahrhundert. In: Beiträge zur quantitativen vergleichenden Unternehmensgeschichte. Hrsg. Richard H. Tilly. Stuttgart, 1985. 45–89.; Volker Wellhöner: Großbanken und Großindustrie im Kaiserreich. Göttingen, 1989.; Manfred Pohl: Entstehung und Entwicklung des Universalbankensystems. Frankfurt am M. 1986. 61–69.

4 Bár a Habsburg-állam banktörténete az utóbbi évtizedekben az utódállamokon kívül is felkeltette a nemzetközi gazdaságtörténetírás érdeklődését, a Monarchiáról született munkák szinte kizárólag a ciszlajtán területekkel foglalkoztak, s csupán néhány elszórt utalás található bennük a magyarországi viszonyokra vonatkozóan. Érthető okokból, hiszen a két terület gazdasági potenciálja között lényeges volt a különbség, ugyanakkor valószínűleg szubjektív, például nyelvi tényezők is közrejátszottak ebben. (Alexander Gerschenkron: The Economic Spurt that Failed. Princeton, N. J., 1977.; Richard Rudolph: Banking and Industrialization i. m.; John Komlos: The Diffusion of Financial Technology into the Habsburg Monarchy toward the End of the Nineteenth Century. In: Economic Development in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century. Ed. by John Komlos. New York, 1983. 137–163.) A két világháború közötti időszakra vonatkozóan valamivel bővebb irodalmat találhatunk. Ld. Rudolf Nötel: Money, Banking and Industry in Interwar Austria and Hungary. The Journal of European Economic History 13 (1984) N° 2. special issue. 137–202.; Ágnes Pogány: From the Cradle to the Grave? Banking and Industry in Budapest in the 1910s and 1920s. The Journal of European Economic History 18 (1989) 529–549.; Ud.: The Industrial Clientele of the Hungarian General Creditbank. The Case of the Ganz Concern. In: 20th Century Universal Banking: International Comparisons. III. Bp. 1992. 29–43.

5 R. Hilferding: A finánc-tőke i. m.; Berend T. I. és Ránki Gy. idézi: Lenin Művei. 22. Bp. 1951. 222., 234., 247., 287.

6 Sándor Vilmos: Nagyipari fejlődés Magyarországon, 1867–1900. Bp., 1954. 459–493.; Berend T. Iván–Ránki György: Magyarország gyáripara, 1900–1914. Bp. 1955.

7 Sándor V.: i. m. 24.

8 I. m. 397.

9 I. m. 473.

félmondat azt sejteti, hogy a szerző a jelentősebb tulajdonosi részesedést tekinti az érdekelttség kritériumának.¹⁰ A *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* (a továbbiakban: PMKB) csak lényegesen később, 1890-től kezdődően „terjeszkedett a gyáriparban”. A vegyipar mellett főként a malomipar és a villamossági ipar volt tevékenységének terepe. 1900-ban a bank érdekköre 12 iparvállalatra terjedt ki, ezek együttes alaptőkéje 33,57 millió K volt.¹¹ 1900-ban összességében a Hitelbank, a PMKB, a *Leszámlitolóbank*, a *Hazai Bank* és a *Magyar Ipar és Kereskedelmi Bank* „összesen 120,96 millió K alaptőkével rendelkező iparvállalati érdekeltséggel [rendelkezett], a magyarországi részvényes iparvállalatok összes alaptőkéjének körülbelül 17,2%-ával”¹² — írja Sándor.

A Berend–Ránki szerzőpáros szerint — kötetük az imént idézett Sándor-munkának kronológiailag folytatása — „mindinkább néhány nagybank kerül a kapitalista gazdaság élére, s ezek az addig szerény közvetítő szerepükből kiemelkedve ’mindenható monopolistákká’ (V. I. Lenin) változnak.”¹³ Mindez a gazdasági koncentráció, de különösen a bankügy koncentrációja eredményeképpen történik, aminek előrehaladtával mind kevesebb intézethez fordulhatnak az iparvállalatok hiteligényeikkel — veszik át ugyancsak Lenin gondolatmenetét —, s így nő a nagyipar néhány bankcsoporttól való függése.¹⁴

Nem hagynak kétséget afelől, hogy „a bankoknak az iparral való egybeolvadása, illetve összenövése”¹⁵ a bankok vezetésével ment végbe, s így azok az iparvállalatok mind hatalmasabb hányadát uralták. A bank–ipar kapcsolatnak, vagyis — ami számukra ezzel egyenértékű — „a független iparvállalatok megszerzésének”¹⁶ kiindulópontja rendszerint a hitelösszeköttetés, ami gyakran az ipari cégre nézve igen súlyos feltételekkel jött létre. „A magyarországi nagybankok a hitelnnyújtást már a 19. század kilencvenes éveiben is felhasználták az iparvállalatok megszerzésére, s nem egy esetben azok megszerzésére. A hitelnnyújtásnál már eleve olyan feltételeket szabtak, amelyek a legtöbb esetben [kiemelés — T. B.] egyenesen a vállalat megszerzéséhez vezettek. Különösen világosan megmutatkozott mindez a századforduló után, amikor a bankügy koncentrációjának előrehaladása folytán a jelentősebb iparvállalatoknak történő hitelnnyújtás még inkább néhány nagybank monopóliumává vált.”¹⁷ (Miután tehát a vállalatot a bank hitelnnyújtás útján függőségbe vonta, lehetőség nyílt számára annak „teljes megszerzésére”, azaz a részvénymajoritás biztosítására.) Más útja is lehetett azonban a bank–ipar érdekelttségi viszony kialakulásának: „Az egyszerű hitelezés mellett a bajbajutott vállalatok szanálása, a részvénytőke felemelése stb. ugyancsak az iparvállalatok függetlenségének megszüntetésére, a bankok, a finanszírozó uralmának kiszélesedésére vezet”¹⁸ — vélik a szerzők.

10 Az Urikány–Zsilvölgyi Köszénbánya Rt.-t „a Hitelbank érdekköréhez ... nem számítjuk ... mert a banknak nem volt részesedése a vállalatban.” (Sándor V.: i. m. 473.)

11 I. m. 488.

12 I. m. 562.

13 Berend T. I.–Ránki Gy.: Magyarország gyáripara i. m. 115.

14 Ld.: Lenin Művei. 22. 227.; mint idézi: Berend T. I.–Ránki Gy.: Magyarország gyáripara i. m. 115.

15 Lenin művei. i. m. 234.; mint idézi: Berend T. I.–Ránki Gy.: Magyarország gyáripara i. m. 115.

16 Berend T. I.–Ránki Gy.: Magyarország gyáripara i. m. 143.

17 I. m. 143.

18 I. m. 147.

A folyamat eredményeként „a vezető bankcsoportok monopolista helyzetük megszilárdulásával kiszélesítik ipari érdekkörüket, azok állandósulnak és tartóssá válnak...”¹⁹ Szinte egyetlen jelentősebb iparvállalat sem tudta megőrizni függetlenségét. A Kereskedelmi Bank például éppúgy érdekkörébe vonta a *Rimamurányi Vasművet* a maga — a bankét megközelítő — 62,5 millió K alaptőkéjével, mint a viszonylag kicsiny *Első Magyar Postógyárat*.²⁰ 1913-ban a PMKB 55, a Hitelbank 63, a Hazai Bank 29, a Magyar Bank 50, a Leszámtolóbank 24 ipari érdekeltséggel rendelkezett. A világháború előtti időszakra a századfordulóhoz képest is megtöbbszöröződött az ipari érdekeltségek száma. Összességében a hazai nagybankok „kezében 225 ipari részvénytársaság volt, kereken 711 millió K részvénytőkével,”²¹ vagyis 1913-ban „az ipari termelésnek körülbelül 2/3-a ... a finansztőke érdekeltsége volt. Az állami vállalatokkal együtt... a részvényes ipar 91%-a tartozott a finansztőke érdekeltségi körébe.”²² Sőt, „a finansztőkétől független iparvállalatok 9%-os részesedési arány[a] nem is tükrözi teljesen az erőviszonyokat, mivel részesedésük éppen a legfontosabb iparágakban, a vas- és gépiparban, a szénbányászatban, a textil- és vegyiparban még ennél is kisebb volt.”²³ A „független” ipari cégek főként a helyi jelentőségű ipari ágazatokban, mint kőbányák, kisebb nyomdák, malmok, szeszfőzdék, téglagyárak voltak megtalálhatók — vélik Berendék.

Az 1970-es évekre már a gazdaságtörténetírásból is jórészt eltűntek az ideológus megfogalmazások és koncepciók, ugyanakkor azonban — más gazdaságtörténeti vonatkozásban is megfigyelt jelenségként²⁴ — a bank-ipar viszony leírásának tartalma meglepően hasonló maradt. Berend T. Iván és Szuhay Miklós tankönyvként is használt munkájában még a 70-es évek végén is megtalálható a finansztőke-konceptió minden lényeges eleme,²⁵ és ide sorolható Ránki György egy 1983-ban másodszor megjelent munkája is.²⁶ Sőt, a reprezentatív *Magyarország története* hetedik kötetének egyébként ítéleteiben mértéktartó gazdaságtörténeti fejezetére a bank-ipar viszony interpretációját illetően ugyanez jellemző: Katus László megállapítása szerint „a nagybankok fokozatos ellenőrzésük alá vonták a gazdaság egész tőkés szektorát. ...Nálunk is lejátszódott tehát a kapitalizmus új szakaszának legjellemzőbb folyamata: az ipari és a banktőke egybenővése, a finansztőke kialakulása. A tőkés gazdaság kulcspozíciói egy szűk körű finansz-oligarchia kezébe kerültek...”²⁷ „Az új típusú nagybankok nem szorítottak csupán a hitelezésre, az ipari, közlekedési és kereskedelmi vállalkozások finanszírozására, részvényeik és kötvényeik kibocsátására és elhelyezésére, hanem köz-

19 I. m. 115.

20 I. m. 131., 161.

21 I. m. 155. A hiányzó 4 vállalat a szerzők szerint a PMKB „csoportjához” tartozott, de nem a bank érdekkörébe.

22 Berend T. I.—Ránki Gy.: i. m. 158.

23 I. h.

24 A tőkeimport esetében ugyanerre a tartalmi állandóságra ld. Kövér György: A dualizmus-kori tőkeimportszámítások historiográfiai és módszertani kérdései. Aetas 1992. 4. szám 7.

25 Berend T. Iván—Szuhay Miklós: A tőkés gazdaság története Magyarországon, 1848–1944. Bp. 1978. 129.

26 Ránki György: A Magyar Általános Hitelbank a 20-as években. In: *Uő.*: Mozgásterek, kényszerpályák. Bp. 1984. 289.

27 Katus László: Magyarország gazdasági fejlődése (1890–1913). In: Magyarország története, 1890–1918. 7/1. Főszerk. Hanák Péter. Bp. 1978. 269–270.

vetlen kezdeményező és irányító szerepet játszottak új vállalatok alapításában, meglévő vállalatok fejlesztésében, csődbe jutott vállalatok szanálásában, egész iparágak termelésének és értékesítésének megszervezésében. ...Az ország legnagyobb ipari, bányai, kereskedelmi és közlekedési vállalatai egy fél tucatnyi budapesti nagybank érdekkörébe tartoztak.”²⁸ Az öt legnagyobb budapesti bank érdekkörébe 1913-ban 225 „nagy ipari részvénytársaság”-ot sorol Katus „711 millió korona alaptőkével, ami az összes részvénytársasági bányai és iparvállalatok tőkéjének... 51%-át jelentette.”²⁹

Lényegében illeszkedik ezekhez a megállapításokhoz néhány nyugati magyar szerző újabb munkája.³⁰ Az 1980-as évtizedben azonban már napvilágot látott olyan írás is, amely az eddigiektől eltérő megközelítésben tárgyalta a bank-ipar kapcsolatot. Kövér György tanulmánya elsőként hívta fel a figyelmet az érdekeltség fogalmának elmosódottságára, definíció nélküli alkalmazásának veszélyeire korszakunkban, kijelölve az utat a további vizsgálódások számára is.³¹ A későbbi időszakra vonatkozóan Pogány Ágnes mutatta ki, hogy mennyire nem volt állandó a bankok és az iparvállalatok kapcsolata.³²

E még a hazai banktörténeti irodalom csekély terjedelme ellenére sem teljeskörű historiográfiai áttekintésben mindenekelőtt az utóbbi évtizedek főbb kutatási eredményeinek bemutatását tartottuk feladatunknak, s nem a kortársak — ma már inkább forrásnak számító — megnyilvánulásainak ismertetését. Ezért végezetül csupán röviden utalunk arra, hogy az utóbbi évtizedek hazai gazdaságtörténetírásának finánciók-konceptiója, a bankuralom tézise — külföldi vélemények mellett — kortárs hazai tradíciókhoz is kapcsolódhatott. A marxista szerzők közül Szabó Ervin³³, Basch Imre³⁴, Varga Jenő³⁵ neve említhető meg. A nem marxista irodalomban szintén kedvelt toposz volt a bankuralom, amely itt a bankok szervező és tőkeellátó funkciójának hangsúlyozásával kiegészülve jelent meg.³⁶

Mint láttuk, a századforduló időszakának bank-ipar kapcsolatát illetően dominálnak azok a koncepciók, melyek a nagybankok gigantikus „érdekkörének” kialakulását feltételezik, s azt, hogy az „érdekeltségek” közé tartozó iparvállalatok függetlenségüket elveszítve, a bankok korlátlan „ellenőrzése” alá kerültek. Bár a fentiekben ismertetett munkák széleskörűen használták az „érdekeltség”, „érdekkör” stb. fogalmakat, s gyakran igencsak messzemenő következtetéseket vontak le — például arra vonatkozóan, hogy a nagybankok az iparvállalatok hány

28 Katus L.: i. m. 373–374.

29 I. m. 350.

30 R. Nöel: i. m.; Elisabeth Boross: Financing of Hungarian Industry by the Commercial Bank of Pest. In: The Role of Banks in the Interwar Economy. Ed. Harold James–Hakan Lindgren–Alice Teichova. Cambridge, 1991. 158–178.

31 Kövér György: Banking and Industry in Hungary before 1914. In: Banking and Industry in Hungary. Uppsala Papers in Economic History. Working Paper. N° 6. Uppsala, 1989. 29–40.

32 Á. Pogány: From the Cradle i. m.

33 Szabó Ervin: Imperializmus és tartós béke. Bp. 1917. 31–33.; Uő.: Gazdasági szervezet és háború. In: Uő.: Válogatott írásai. Bp. 1958. 384.

34 Basch Imre: Bankkoncentráció. Szocializmus. 1910–1911. 1. szám 36.

35 Varga Jenő: A pénz uralma békében és bukása a háborúban. Bp. 1918.; Uő.: A kartellek. Szocializmus. 1911–1912. 6. szám; Uő.: A magyar kartellek. Bp. 1912.

36 Zsoldos Géza: A bankkoncentráció. Bp. 1913. 62.; Szádeczky-Kardoss Tibor: A magyarországi pénzintézetek fejlődése. Bp. 1928. 155.; Eckhart Ferenc: A magyar közgazdaság száz éve, 1841–1941. Bp. 1941. 180.; Jirkovsky Sándor: A magyarországi pénzintézetek története az első világháború végéig. Bp. 1945. 155–157.

százalékát „ellenőrizték” —, ezeket a fogalmakat meg sem kísérelték definiálni, legfeljebb implicit módon, amikor kimerítően írtak a „bankuralom” tüneteiről.³⁷ Az „érdekkört” tehát azonosították a korlátlan banki befolyással, érdekérvényesítő képességgel, annak ellenére, hogy nem vizsgálták szisztematikusan a bankok ipari vállalatokkal kialakított kapcsolatait, hanem mindenekelőtt a — jórészt pénzügyi adatszolgáltatás alapján készült — pénzügyi évkönyvek és a hitelintézetek üzleti jelentéseinek közlései révén, valamint a személyi összeköttetéseken keresztül próbálták e viszonyt dokumentálni. Noha a kimutatott bank–iparvállalat viszonyt azonosították a legteljesebb bankuralommal, a tőkekapcsolatok rendszeres vizsgálatára nem került sor, annak intenzív meglétét szinte magától értetődőnek tartották. Csupán feltételezték azt, hogy a bankok az ipari cégek hatalmas hányadában rendelkeztek szilárd tulajdonosi részesedéssel, hiszen a séma szerint a kapcsolat mindenekelőtt az alapítási üzletek kiterjedt voltából származott, s az intenzív hitelkapcsolatok erősítették, illetve kiegészítették ezt.

A következőkben arra teszünk kísérletet, hogy rekonstruáljuk a bank–ipar kapcsolat fent említett különböző formáit az első világháború előtti két évtizedben — mindenekelőtt a tőkekapcsolatok vonatkozásában —, mivel az „érdekkör” nagysága és az „érdekeltségi viszony” tartalma véleményünk szerint csak ilyen módon állapítható meg.

A bank–ipar kapcsolat

Az áttekinthetőség miatt célszerűnek tűnik a következő három nagy részre bontani ezt a kapcsolatot, s ennek megfelelően tárgyalni azt:³⁸

- 1., hitelkapcsolatok;
- 2., részvénykibocsátások, alapítási üzletek;
- 3., az úgynevezett intézményes összefonódás, azaz a tulajdonosi és személyi összeköttetések.

A vizsgálat fókuszában a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank áll. Az esettanulmány mellett szól az, hogy segítségével a bankok ipari és egyéb kapcsolatainak

37 A két világháború közötti irodalomban *Siftár Zoltán* ugyan az érdekelttség pontos, s igen szigorú definícióját adja, de aztán — forrásai megnevezése nélkül — a bankok által kiadott üzleti jelentések — éppen általa bírált — következtelen érdekeltségfogalmát használja (*Siftár Zoltán: A magyarországi pénzügyintézetek ipari érdekelttségei*. Bp. 1927. Doktori értekezés. BKE Könyvtár. 6.). Hasonlóan definíciót közöl *Szádeczky-Kardoss T.* is (*Szádeczky-Kardoss T.: i. m. 139.*), majd lakonikusan megállapítja, hogy „a pénzügyintézetek érdekelttségeinek statisztikáját a hivatalos adatok hiányában a pénzügyintézetek üzleti jelentései és a pénzügyi kompasszok alapján dolgoztuk fel.” (*Szádeczky-Kardoss T.: i. m. 161.*) A zavar az irodalomban odáig fokozódik, hogy egy szerző kijelenti, „a 19. század utolsó évtizedeiben a PMKB érdekszférájába vonta a nagy iparvállalatot, a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt.-t”, majd ugyanezen mondat lábjegyzetében közli, hogy „sajnos, nincs definíciója annak, hogy mit jelent „a bank érdekszférájába vonta” kijelentés.” (*E. Boross: Financing i. m. 161., 177.*) A következtetlenségre az is jellemző, hogy többször egyazon munkában is különböző érdekköri csoportot találhatunk például a PMKB-ra vonatkozóan. *Sándor V.* 1900-ban 12 vállalatot sorol a bank érdekkörébe, míg később 18 vállalatot. Utóbbi lista nem egyszerűen bővebb, hanem egyéb eltérések is tapasztalhatók benne. (*Sándor V.: i. m. 488.*)

38 A hármas tagolásra ld. *Volker Wellhöner–Harald Wixforth: Unternehmensfinanzierung durch Banken — Ein Hebel zur Etablierung der Bankenheerrschaft? Ein Beitrag zum Verhältnis von Banken und Schwerindustrie in Deutschland während des Kaiserreichs und der Weimarer Republik*. In: *Zur Geschichte der Unternehmensfinanzierung*. Hrsg. Dietmar Petzina. Berlin, 1990. 11–33.

szisztematikusabb feltárására nyíltat lehetőség mint egyébként. A bank kiválasztásában döntő súllyal szerepelt, hogy a Magyar Általános Hitelbankkal a korszak két kiemelkedő magyarországi pénzintézete közé tartozott. 1913-ban számos mutató — alaptőke, mérlegfőösszeg — szerint az első helyen állt, sőt a világháború előttre már nemzetközi méretekben is jelentős nagyságúnak számított. A Monarchiában ekkor saját tőke alapján csak a *Creditanstalt* és *Wiener Bankverein* előzte meg, s idegen tőkeállománya terén is a hatodik helyet foglalta el.

Ez egy rendkívül sikeres üzletpolitika, egy igen dinamikus növekedés eredménye volt. A PMKB vagyona 1890 és 1913 között 706%-kal növekedett, ami még a német nagybankok átlagos növekedési ütemét is meghaladta a korban.³⁹ A kimagasló teljesítmény vállalatérténeti szempontból is vonzóvá teheti a banki üzletpolitika — s ebben természetesen az ipari üzletek — vizsgálatát.

A bank ipari kapcsolatainak reprezentativitása azért is feltételezhető, mert minden számba vehető tanulmány a legnagyobb vagy második legnagyobb ipari „érdekkör”-t tulajdonítja neki a világháború előtt. Szintén a bank adatainak reprezentativitása mellett szól — a statisztikai adatszolgáltatás feltételezhető torzításait figyelembe véve is —, hogy a bank 1913-ban a hivatalos statisztikák alapján a hazai hitelintézetek által birtokolt hazai iparvállalati részvények (88 911 000 K) 37,7%-ával rendelkezett.⁴⁰

A kutatás szempontjából nem elhanyagolható az a gyakorlati szempont sem, hogy a magyarországi nagybankok közül a PMKB rendelkezik a legjobb forrásadottságokkal a korszakban. Igaz, még ez a banki levéltár sem teljes a háborús károk miatt — mindenekelőtt az igazgatósági jegyzőkönyvek hiánya nehezítő körülmény —, de a bank fennmaradt intern mérlegei kiváló lehetőséget nyújtanak üzletpolitikájának rekonstrukciójához.

Meg kell jegyeznünk, hogy a hazai gazdaságtörténeti irodalom jelentős csoportját képező iparvállalat-történeti monográfiák nem nyújtanak semmiféle segítséget a századfordulós bank-ipar kapcsolat jellegének megértéséhez. Ezek — ily módon is teljesen megtagadva a „business history” módszertanát — alig foglalkoznak a vállalatok pénzügyi helyzetével, ehelyett a naturális mutatókra fordítanak szinte kizárólagos figyelmet. Így gyakran még a beruházások esetében sincs⁴¹ egyetlen utalás sem a pénzügyi kérdésekre, s e munkákban alig jelennek meg a bankok, ezekről legfeljebb, mint a fináncsőke — közelebből be nem mutatott —

39 Ugyanebben az időszakban a német nagybankok vagyona a következő ütemben bővült: Deutsche Bank 530%, Discontogesellschaft 465%, Dresdner Bank 790%, Commerz und Disconto-Bank 759%, Bank für Handel und Industrie 540%. (Manfred Pohl: Festigung und Ausdehnung des deutschen Bankwesens zwischen 1870 und 1914. In: Deutsche Bankengeschichte. Hrsg. von Günther Ashauer et al. 2. Frankfurt am M. 1982. 286–287.)

40 Az országos adata vonatkozóan ld. Magyar Statisztikai Évkönyv. 1913. Bp. 1915. Magyar Országos Levéltár (=OL); A bankra vonatkozóan: OL Z 49. PMKB Könyvelőség. Mérlegek. 191–192. cs. 1913. decemberi mérleg.

41 *Koroknai Ákos*: Cukortertermelés Selypen a Monarchia idején. In: *Bencze Gábor–Koroknai Ákos*: A Selypi Cukorgyár története. Selyp, 1989. 11–52. Ld. az Ózdi kohászati üzemek történetének Koroknai Ákos által írt, 1881–1915-re vonatkozó fejezeteit: In: *Az Ózdi Kohászati üzemek története*. Szerk. Berend T. Iván. Ózd, 1980. 103–150.; *Berlász Jenő*: A Ganz-gyár első fél százada, 1845–1895. In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. XII. Bp. 1957. 349–458. A korabeli ipartörténeti munkákból szintén hiányoznak a számunkra hasznosítható pénzügyi vonatkozások. Ld. pl. *Alliquander Ödön*: Magyarország bánya- és kohóipara az 1912–1926. évben. I–II. Bp. 1931.; *Wiener Moszkó*: A magyar cukoripar fejlődése. I–II. Bp. 1902.

képviselőiről szerezhetünk tudomást lapidáris megállapításokból.⁴² A PMKB történetéről újonnan született kiadvány⁴³ — másutt részletezett okok miatt⁴⁴ — szintén nem hasznosítható.

Technikai okok indokolnak egy korlátozást: a PMKB ipari kapcsolatainak bemutatása során — több külföldi kutatáshoz hasonlóan⁴⁵ — csak hazai részvénytársasági iparvállalatokat veszünk figyelembe. Ezek azonban a hazai ipari termelés döntő részét adták. Erre vonatkozó statisztikával ugyan nem rendelkezünk, de sokatmondó adat, hogy 1913-ban a részvénytársasági üzemek az összes gyáripari munkabér 59%-át fizették.⁴⁶

Természetesen tudatában kell lennünk annak, hogy egy esettanulmány ugyan lehetőséget nyújthat elmélyültebb ismeretek szerzésére egyes területeken, de bizonyos korlátozásokat is szükségessé tesz az eredmény általános érvényességét illetően. Ezenkívül az alapkutatások hiányából is adódik, hogy megállapításaink az egész hazai bankrendszer vonatkozásában gyakran inkább hipotetikus jellegűek, s későbbi pontosítást igényelhetnek.

A hitelkapcsolat

A hitelkapcsolat jellemző típusainak áttekintése során megpróbáljuk megbecsülni a rövid, illetve hosszú lejáratú hitelek jelentőségét mind a bankok, mind az iparvállalatok szempontjából. Mivel az országos adatok nem minden kérdésünkre adnak megfelelő választ, kiemelten vizsgáljuk azt, hogy a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank rövid lejáratú hitelkapcsolatai milyen főbb vonásokkal bírtak korszakunkban. Vizsgálódásunk során messzemenően támaszkodunk a PMKB említett intern mérlegeire és azok mellékleteire, melyekből egyenként elkülönítve az ipari részvénytársaságok hitelállományát, kiszámítható volt az ipar (illetve részvénytársasági ipar) együttes aránya. Ezenkívül néhány jellemző — részben a bankkal kapcsolatban álló — ipari cég oldaláról is közelítünk a problémához. A hitelkapcsolatok kiterjedtségének vizsgálata mellett a hitelezés feltételeinek ismerete is fontos lehet annak eldöntéséhez, hogy a hitelkapcsolat hierarchikus viszonyt eredményezett-e vagy sem bank és iparvállalat között. A feltételeket azonban most csak érinteni tudjuk.

Egy bank rövid lejáratú aktív hitelügyletei során a váltóhitel (váltóleszámlító-lás) és főként a folyószámlahitel révén kerülhetett kapcsolatba iparvállalattal

42 Berend T. Iván–Ránki György: A Csepeli Vasmű rövid története. In: Csepel története. Bp. 1965. 33–128.

43 Botos János: A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank története. Bp. 1992.

44 Kritikájára ld. recenziómat: Budapesti Könyvszemle 4 (1992) 102–105.; A Magyar Általános Hitelbank történetének új feldolgozása szintén inkább a szponzoráló intézmény közvetlen „public relations” célkitűzéseit szolgálja: Tallós György: Fejezetek a Magyar Általános Hitelbank történetéből, 1867–1948. Bp. 1991.

45 Ld. pl. Alice Teichova–Alois Mosser: Investment Behaviour of Industrial Joint-stock Companies and Industrial Shareholding by the Österreichische Credit-Anstalt. In: The Role of Banks in the Interwar Economy i. m. 122–157.

46 Kanus L.: i. m. 350.

korszakunkban.⁴⁷ Utóbbi gyakran az adósok tételében könyvelték el — különösen a nagyobb pénzintézetek —, de az előlegek értékpapírokra és árukra tételben foglalt kölcsönöket is folyószámlára nyújtották.

1. táblázat.

A magyarországi pénzintézetek rövid lejáratú hitelállománya^a, 1890–1913
(1000 K)

	A., Váltó- tárca	%	B., Folyó- számla- hitelek ^b	%	C., Előlegek	%	D., A+B+C	%	E., D a va- gyon %- ában
1890	525 034	67,2	154 646	19,8	101 530	13,0	781 212	100	36,0
1895	809 610	56,4	571 770	39,8	53 653	3,7	1 435 033	100	38,7
1900	1 059 046	59,8	590 059	33,3	122 950	6,9	1 772 055	100	36,4
1905	1 348 394	60,0	769 663	34,3	128 221	5,7	2 246 278	100	34,3
1910	2 347 992	56,4	1 549 880	37,2	263 130	6,3	4 161 002	100	39,7
1913	2 884 769	55,1	2 080 577	39,7	272 645	5,2	5 237 991	100	42,3

a Bankok, takarékpénztárak, földhitelintézetek állománya.

b Fedezet mellett engedélyezett folyószámlahitelek és adósok.

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv. 1890–1913. Bp. 1891–1915.; A magyar szent korona országainak hitelintézetei az 1894–1909. években. Bp. 1913. (Magyar Statisztikai Közlemények 35.) 104–110., 132–134.

A váltóleszámítolás az egyik legrégebb bankügylet, s ennek megfelelően a hazai bankok üzletágai között is korszakunkban mindvégig kiemelkedő jelentőséggel rendelkezett. Növekedési dinamikája csak az 1900-as évek második felétől volt kisebb a folyószámlahiteleknél. (Ld. 1. táblázat.)

Annak ellenére, hogy elvileg kimondottan kereskedelmi hitelfajtáról van szó, a váltóhitelzésnek fontos ipari vonatkozásai is voltak periódusunkban, különösen addig, míg a folyószámlahitel viszonylag fejletlen volt Magyarországon. Közismert, hogy a váltóhitelzés nem csupán a mezőgazdaságban öltött nagy méreteket („parasztváltók”), hanem az ipar bizonyos ágaiban is, főként az élelmiszer-, s ezen belül a malomiparban. Még 1913-ban is a malomipari részvénytársaságok 170,7 millió K-s „folyó teher”-összegéből 109,3 millió K-t (64,3%) tett ki a váltótartozás, szemben például a vegyipar 124,4, illetve 15,1 millió K-s (12,1%) megfelelő adataival.⁴⁸

Az ipari hitelszükségletek kielégítése során az elvileg rövid lejáratú (3-6 hónap) váltóhitel ún. „lánc hitel” („line-credit”) formáját ölthette, azaz folyamatosan megújították az esedékességgel, s így előfordult, hogy a gyakorlatban hosszú

47 Az irodalomban megtalálható az az álláspont is, hogy az úgymond „köznyelvi” folyószámlahitel helyett helyesebb az üzemi hitel elnevezés, mivel minden banküzemi hitelügyletet folyószámlán kell nyilvántartani. (Szász Antal: Banküzemtan. Bp. 1947. 54.) Mi kitartunk a folyószámlahitel elnevezés mellett, mert ez a mérleg tételek azonosítására alkalmasabb, és forrásainkban is ez a terminus szerepel. Véleményünk szerint tehát nemcsak jogi, hanem közgazdasági tartalma is van.

48 Magyar Statisztikai Évkönyv. 1913. Bp. 1915. 124–125.

lejáratúvá vált. Ez nem csupán Magyarországon, hanem a 19. századi Európa számos országának bankjainál elterjedt gyakorlat volt.⁴⁹ Mindazonáltal nehéz megítélni, hogy a váltóhitel milyen hányada jelentett hosszú lejáratú hitelt a valóságban.

A PMKB váltóüzletének fejlődése hasonló képet mutat, mint az országos adatok, sőt itt a megfigyelt tendenciák még markánsabban jelentkeznek. (Ld. 2. táblázat.)

A váltótárca 1913-as összetételéről az intern mérlegek alapján kaphatunk képet — korábban a mérlegmellékletek nem részletezték az állományt. A központnál leszámított 85 048 000 K értékű váltóból a pénzintézetek részesedtek a legnagyobb arányban, 50 356 000 K-val (59,2%).⁵⁰

2. táblázat.

A PMKB rövid lejáratú hitelállományának változása^a, 1892–1913 (K)

	A., Folyószámlahitel ^b		B., Váltóhitel		C., B/A
	Összege	Vagyon %-ában	Összege	Vagyon %-ában	
1892	47 276 662	18,2	44 740 076	17,3	0,946
1896	31 792 663	8,6	21 776 096	5,9	0,685
1901	81 718 566	15,6	53 774 545	10,2	0,658
1906	119 748 872	16,8	69 451 859	9,7	0,58
1910	164 156 058	17,4	68 429 550	7,2	0,417
1913	224 694 076	18,5	85 048 000	7	0,379

a A központ állománya.

b Adósok és előlegek értékpapírokra és árukra folyószámlában.

Forrás: OL Z 49. PMKB. Könyvelőség. Mérlegek. 18., 43–44., 79–80., 115–117., 159–160., 191–192. cs. (saját számítás)

Az iparvállalatok hitelhányadát közvetett módon határozhatjuk meg, mivel a bank által a mérlegben „vidéki cégek, budapesti cégek” elnevezés alá sorolt adósok 30 825 000 K-s hitelösszegéből csak a 100 000 K-s hitelt elérő és meghaladó cégek állományának megoszlása ismert, ami összesen 24 648 000 K-ra rúg. Ebből 10 214 000 K (41,4%) a hazai ipari részvénytársaságok állománya. Ha a „vidéki cégek, budapesti cégek” állományának egészében — tehát nem csak a 100 000 K-n felüli adósoknál — ugyanez a megoszlás — aminek feltételezése semmiképpen sem jelenthet az ipari részesedés hátrányára való torzítást, hiszen a kisebb hitelösszegeket nagyobb valószínűséggel kisebb, nem részvénytársasági vállalkozások jegyezték —, akkor összesen 12 773 713 K-s ipari állomány valószínűsíthető.

49 Erre ld. *Jean Bouvier*: Banktőke, ipari tőke és fináncióke a XIX. századi francia növekedésben. Történelmi Szemle 19 (1976) 601.

50 Amennyiben másként nem jelezzük, a PMKB intern mérlegadatainak forrásai a továbbiakban: OL Z 49. Könyvelőség. Mérlegek. 18., 43–44., 79–80., 115–117., 159–160., 191–192. cs. (1892. dec.–1913. dec.)

tő. Ez a központ egész váltótárca-állományára vonatkoztatva 15,01%-os, mérsékelt arányt jelent.

A rövid lejáratú hitelek másik típusára, a folyószámlahitelekre áttérve, emlékeztetünk arra, hogy a bankoknak ez a tőkekihelyezési formája a fejlettebb pénzügyekkel rendelkező országokban és régiókban korszakunkra már háttérbe szorította a váltóhitelt.⁵¹ Magyarországon ez a folyamat lényegesen lassabban haladt⁵² (ld. 1. táblázat.), sőt a világháborúig csak egyes pénzintézeteknél — döntően fővárosi nagybancoknál — zajlott le, ahol a folyószámla korszakunkban mindvégig központi tényezője volt az ügyfélforgalomnak.

A PMKB folyószámlahitelei esetében előnyösebb forrásadottságokkal számolhatunk, mint a váltótárcánál, azaz ennek megoszlásáról már kezdettől rendelkezünk részletes kimutatással. (Ld. 3. táblázat.) 1892-ben a folyószámlahiteleken belül az ún. „folyószámlahitel értékpapír-fedezettel” elnevezésű tétel még igen jelentős volt, 20 079 166 K-ra rúgott. Ez az állomány döntően kisebb kereskedőcégek hiteleit tartalmazta, ugyanakkor egyetlen ipari részvénytársaságot sem foglalt magában, sőt vasúti vállalatot és bankot, takarékpénztárt is csak keveset — a legnagyobb az *Arad-Csanádi Takarékpénztár* 360 050 K-s hitele volt.

3. táblázat.

A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank folyószámlahitelei és azok ipari vonatkozásai 1892–1913 (K)

	1892	1896	1901	1906	1910	1913
A., Előlegek értékekre folyószámlá- ban és adósok	47 276 662	31 792 663	81 718 566	119 748 872	164 156 058	224 694 076
B., Ebből hitelek ipar- vállalatoknál	207 212	1 812 010	13 519 586	19 306 971	52 350 321	70 040 511
B az A %- ában	0,44	5,70	16,50	16,10	31,9	31,20
Vagyon össz.	258 360 544	371 442 148	525 201 533	714 634 790	945 953 053	1 212 854 412
B a vagyon %-ában	0,08	0,49	2,57	2,7	5,53	5,77

Forrás: OL. Z. 49. PMKB. Könyvelőség. Mérlegek. 18., 43–44., 79–80., 115–117., 159–160., 191–192. cs. (saját számítás)

A folyószámlahitel-állomány másik összetevője, az adósok tétele 1892-ben a belső mérleg szerint 27 197 496 K-t tett ki.⁵³ Itt is csupán néhány ipari társaságot

51 J. Komlos: The Diffusion i. m.

52 Kóvér György: Az Osztrák–Magyar Monarchia bankrendszerének fejlődése. Közgazdasági Szemle 33 (1986) 319–320.

53 Adatgyűjtésünket a 200 K-n felüli hitelállományú hazai részvénytársaságokra korlátoztuk, ami azonban minimális hibahatárok között tartja eredményünket. (A forintban megadott összegeket a könnyebb összehasonlíthatóság kedvéért átszámítottuk koronára.)

találhatunk, s ezek is igen alacsony összeggel tartoztak a banknak: még az újvidéki *Első Gőzmalom Rt.* is az elsők között volt a maga 304 K-s, minimális hitelállományaival. Az iparvállalatok együttesen az adósok tételének 0,76%-ával, azaz 207 212 K-nyi állománnyal rendelkeztek. Összegezve a fenti számokat azt mondhatjuk, hogy 1892-ben a PMKB folyószámlahiteleinek csak igen alacsony hányadát, 0,44%-át folyósították ipari részvénytársaságoknak.

Négy évvel később, 1896-ban a bank által nyújtott folyószámlahitelek 31 792 663 K-t tettek ki. Az előlegek értékpapírokra folyószámlán tétel 12 896 613 K volt ekkor, míg az adósoké 18 896 050 K. Ezen belül az ipari társaságok hitelállománya 1 812 010 K-ra rúgott,⁵⁴ ami 5,7%-ot jelentett. Ez a négy évvel korábbi állapothoz képest már jelentős növekedés, jóllehet az elmozdulás az egy százalék alatti, igen alacsony szintről következett be. A vállalatok ágazati megoszlása szinte esetlegesnek tekinthető, annál is inkább, mivel az állomány nagy részét egyetlen kiemelkedő tétel, a Popper Lipót-féle *Faipari Rt.* 1 319 834 K-s hitele összpontosította. A többi iparvállalat folyószámlahitel-állománya még mindig szerény volt.

1901-ben a dinamikusan növekvő folyószámlahitelek 81 718 566 K-s értékéből arányaiban is lényegesen nagyobb összeg, 13 519 586 K, azaz 16,5% jutott ipari vállalkozásoknak. A bank ipari kapcsolatainak expanzióját azonban ismét egyetlen cég, az *Egyesült Építő és Ipar Rt.* 8 410 523 K-ás tartozása magyarázza, ami az állomány közel 2/3-át (!) tette ki. Ez a bank ipari hitelüzleteinek korlátozott, kevésbé diverzifikált voltára utal a századfordulón.

1906 végére a folyószámlahitelek összege 119 748 872 K-ra nőtt. Ebből összesen 19 306 971 K-t tettek ki az ipari hitelek, azaz arányuk (16,1%) lényegében stagnált az öt évvel korábbihoz képest.

A „második Gründerzeit” rajta hagyta nyomát a bank mérlegein is. Így 1910-re a folyószámlahitelek 164 156 058 K-ra emelkedett összegéből 52 350 321 K (31,89%) volt ipari jellegű, ami az évtized közepi adatokhoz képest igen jelentős, közel kétszeresére való növekedést jelent arányaiban is. Az adósok összetétele is diverzifikáltabb, de a legnagyobb adósok listáján továbbra is sok az egyezés.

1913-ra a folyószámlahitelek összege tovább nőtt, 224 694 076 K-ra, amiből a három évvel azelőttinél arányaiban valamivel kevesebbet, 70 040 511 K-t (31,2%) nyújtottak ipari társaságoknak.

Az ipari hitelezés növekedése tehát nyilvánvaló tendencia korszakunkban, ami különösen a századforduló előtti néhány évben, s az 1900-as évtized közepe utáni periódusban gyorsult fel. Ugyanakkor — legalábbis a PMKB esetében — összességében nem állíthatjuk azt, hogy a folyószámlahitelek növekedése döntően az ipari hitelezésre vezethető vissza. Még a világháború előtt is a folyószámlahiteleknek kevesebb, mint 1/3-át vették igénybe ipari részvénytársaságok. Egyedül az 1900-as évek második felének nagy ipari expanziója során adta a növekedés háromnegyedét az ipari állomány.

Meg kell jegyeznünk azt is, hogy az ipari vonatkozású tőkekihelyezések növekedésében bizonyosan tükröződik, hogy az általunk — adathiány miatt — részletesen nem vizsgált váltóállományból mindinkább a folyószámlahitelek felé tolódott el az ipari hitelezés. Feltételezhetően ugyanebbe az irányba hat a nem társasági ipari cégek figyelmen kívül hagyása is számításainkban. Az idő előrehaladtával — főként a századfordulót követően — az ipari aktivitás mind nagyobb

54 Az 1000 K-n felüli tartozások.

része köthető a részvénytársaságokhoz, s így azok növekvően jelenhetnek meg adatainkban is, a ténylegesnél nagyobb növekedési dinamikát jelezve az ipari hitelezésben.

Periódusunk első felében gyakran igen egyenetlenül oszlik meg az ipari hitelállomány. A legszélsőségesebb példa erre az 1901-es év, amikor nem csak a hiteleknek, hanem a 19 277 358 K-s összes ipari tőkekihelyezésnek közel felét egyetlen cég, az Egyesült Építő és Ipar Rt. folyószámla-tartozása tette ki (8 410 523 K). Az 1900-as évek második felében — ha nem is ilyen mértékben —, de a hitelállomány megoszlása továbbra is erősen koncentrált maradt. 1910-ben a tíz legnagyobb ügyfél 29 015 645 K-val, azaz a hitelek 55,4%-val tartozott a banknak.

A kölcsönök feltételei igen sokszínűek lehettek, s elvileg lehetőséget nyújthattak a banknak arra, hogy befolyást gyakoroljon az iparvállalatra — egyrészt a hitel felmondása vagy az új hitel megtagadása révén, másrészt a pénzügyi tranzakciók során nyújtott kedvezmények által. Ez a potenciális hatalmi viszony azonban természetesen nem jelentette azt, hogy a valóságban is mindig jelentkezett a bank-ipar kapcsolatban. A banktól, illetve annak hiteleitől való függőség lényegesen nöhetett, illetve csökkenhetett az ipari cég vagy a gazdaság egészének nehézségei, ill. prosperitása függvényében. Ebből következően az általános gazdasági helyzet is igen változatos módon gyakorolt befolyást a viszonyra: például ipari depresszió idején a bank javára tolódhattak el az erőviszonyok, pénzbőség idején pedig az ipari cég kerülhetett jobb alkupozícióba.

A bank ipari hitelezésének jelentősége csak akkor ítéltető meg, ha — legalább futólag — az iparvállalatok oldaláról is szemügyre vesszük a kapcsolatot, s választ keresünk arra a kérdésre, hogy a bankok rövid lejáratú hitelezésének növekedése azt jelentette-e, hogy az ipar növekvő függőségbe került a bankhitelektől?

A kérdés maradéktalan megválaszolását nehezíti, hogy átfogó, az összes hazai pénzintézet iparvállalati hitelállományára — vagy az ipar bankhiteleire — vonatkozó adatokkal nem rendelkezünk. Ezért ismét a Kereskedelmi Bank és az egyes iparvállalatok adataira vagyunk ráutalva.

Hasonló problémába ütközve a német irodalomban Wellhöner a nyilvános iparvállalati mérlegek hitelezők tételének az állótőkéhez viszonyított arányának alakulásából von le következtetéseket.⁵⁵ Feltételezi, hogy ez kifejezheti a bankhitelek arányának alakulását az iparvállalati felhalmozásban, azt, hogy az iparvállalat függősége nőtt vagy csökkent a „line credit”-té vált hitelektől. Néhány hazai ipari nagyvállalat példája azonban azt mutatja, hogy a hitelezők tétel alig vagy egyáltalán nem tartalmazott bankhiteleket, hanem csupán más iparvállalatokkal szembeni kötelezettségeket, amit a korban „áruadósok”-nak neveztek. (Ld. 5. és 6. táblázat.) A mérleginterpretáció ezen problémáját figyelembe véve, az ilyen jellegű számításokat — hazai viszonylatban — nem tartjuk igazán megbízhatónak.

Ennek ellenére — Wellhönerhez hasonlóan — egy ipari nagyvállalati mintán — ahol az egyes mérlegtételek összehasonlítása sikeresebben végrehajtható, mint az összes iparvállalat esetében — mi is elvégeztük e számítást. (Ld. 4. táblázat.) A mintába — némileg önkényesen meghúзва a határt — az 1912-ben 10 millió K alaptőkét elérő ipari részvénytársaságok kerültek. 1912-ben kilenc ilyen cég létezett (*Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű, Salgótarjáni Kőszénbánya, Hernádvölgyi Magyar Vasipar, Magyar Általános Kőszénbánya, Magyar Cukoripar, Magyar Textilipar, Urikány-Zsilvölgyi Kőszénbánya, Dreher Antal Serfőzdei Rt. és a Ganz Villa-*

mossági Gyár).⁵⁶ A korábbi években is (1896, 1901, 1906) ugyanezen vállalatok mérlegeit vizsgáljuk.⁵⁷

4. táblázat.

Ipari nagyvállalati minta^a állótőkéjének és hitelezők tételének alakulása (1000 K)

Év	A., Állótőke	B., Hitelezők	C., B az A %-ában
1896	69 662	20 836	29,9
1901	113 471	29 245	25,8
1906	127 820	44 189	34,6
1912	232 573	41 179	17,7

a A minta összetételét ld. a szövegben.

Forrás: Magyar Compass 1896–1912. Szerk. G. Nagy Sándor. Bp. 1897–1913/14. (saját számítás)

Eredményünk azt mutatja, hogy a hitelezők állótőkéhez viszonyított aránya — jóllehet 1906 jelentős kivétel — tendenciájában csökkent. Wellhöner interpretációja szerint ez Hilferding tézisének érvénytelenségét jelenti az iparvállalatok fokozódó banki eladósodottságáról.

Ezt az eredményt mindenestre megerősíti a két legnagyobb alaptőkéjű hazai ipari társaság, a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű és a Salgótarjáni Kőszénbánya Kereskedelmi Bankkal kialakított hitelkapcsolatainak alakulása (5–6. táblázat), amit különösen érdekessé tesz számunkra az a tény, hogy e vállalatokat rendszerint a PMKB érdekkörébe sorolják.⁵⁸

5. táblázat.

A PMKB hitelei a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.-nek, illetve a vállalat betétei a banknál (K)

A., A vállalat hitelezők tétele	B., A bank hitele	C., Betét a banknál
1892	1 476 006	–
1896	4 225 112	401 098
1901	2 040 906	756 607
1906	3 403 404	^a
1910	4 007 165	5 435 693
1913	3 775 834	2 481 523

a 1906 betéteiről nem rendelkezünk adattal.

Forrás: OL Z 233. Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. Könyvelőség. 41. kötet.; OL Z 49. PMKB. Könyvelőség. Mérlegek 18., 43–44., 79–80., 115–117., 159–160., 191–192. cs. (saját számítás)

56 A röviddel azelőtt megalakult Nyugatmagyarországi Kőszénbánya Rt.-t nem vettük fel a mintába.

57 A kilenc vállalat közül 1896-ban 6, 1901-ben 7, 1906-ban szintén 7 működött.

58 Berend T. I.–Ránki Gy.: Magyarország gyáripara i. m. 149–150.

6. táblázat.

**A PMKB hitelei a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt.-nek,
illetve az iparvállalat betétei a banknál (K)**

A., A vállalat hitelezők tétele ^a		B., A bank hitele	C., Betét a banknál
1892	1 431 012	–	–
1896	5 959 720	–	–
1901	4 548 959	42 583	–
1906	7 258 047	–	^b
1910	3 578 990	–	918 394
1913	4 417 974	–	3 043 875

a A vállalat mérlegelési rendjének megfelelően mindig a következő év június 30-i állapot.

b 1906 betéteiről nem rendelkezünk adattal.

Forrás: Magyar Compass 1892–1913. Szerk. G. Nagy Sándor. Bp. 1893–1914/15.; OL Z 49. PMKB. Könyvelőség. Mérlegek. 18., 43–44., 79–80., 115–117., 159–160., 191–192. cs. (saját számítás)

A vállalati mérlegekből azt láthatjuk, hogy bármilyen mutatót veszünk is alapul, korszakunkban — kis megingásokkal — folyamatosan csökkent a Salgótarjáni Kőszénbánya adósságainak aránya (5. táblázat). 1892-ben a „hitelezők” még a saját tőke 57,02%-át — azaz meglehetősen magas arányt — tett ki. Négy év múlva ez 51,5%-ra csökkent, s 1901-re már igen drasztikusan visszaesett, 12,69%-ra. Ezután viszonylagos romlás következett be ebben a mutatóban (1906: 17,86%), de ez csak időleges volt, mert 1910-ben tovább csökkent 9,94%-ra, 1913-ban pedig 9,14%-ra. Lényegében ugyanezt a tendenciát tapasztalhatjuk, ha a saját tőke helyett a vagyont választjuk viszonyítási alapul: 16,66%, 22%, 7,48%, 10%, 6,55%, 5,6% voltak az arányok ugyanezen években.⁵⁹

A tendencia egyértelműen az önfinanszírozás, illetve a hosszú lejáratú tőke-szükséglet növekedése, s ennek a tőkepiacon való kielégítése irányába mutat. Mint az 5. táblázat mutatja, a PMKB hitelei gyakorlatilag nem jutottak szerephez a vállalat finanszírozásában. Ellenkezőleg: bármilyen meglepőnek is tűnhet, rendszeresen az iparvállalat helyezett el — esetenként igen tetemes — betéteket a bankban.

Szinte azonos a kép, amit a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű hasonló adatai alapján nyerünk. (6. táblázat.) Alátámasztják ezt a Rima igazgatósági ülési jegyzőkönyvei is, melyekben műszaki, üzemviteli ügyek dominálnak, s például 1895 és 1898 között alig található utalás bármiféle bankkapcsolatra vonatkozóan. Sőt, a Rima nem csupán saját üzemének finanszírozására volt képes, hanem törekedett a „csatlakozott vállalatok” bankadósságainak teljes kifizetésére is. E célra gyakran alaptőke-felelmesléssel biztosította a forrásokat. 1909 nyarán a részvénykibocsátás előkészítését jellemzően azzal indokolták az igazgatósági ülésen, hogy „a vállalatra nézve felette előnyös, ha figyelemmel a közeli investíciókra, de a csatlakozott vállalatok bankadósságának kifizetése céljából is, nagyobb szabad tőke felett rendelkezik...”⁶⁰

⁵⁹ OL Z 233. Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. Könyvelőség. 41. kötet.

⁶⁰ OL Z 368. RMST. Igazgatósági iratok. 2. cs. 1. t. Igazgatósági ülés jegyzőkönyvei. 1909. jún. 26.

Az iparvállalati önfinanszírozás, a saját tőkefelhalmozó képesség másik mutatója lehet az, hogy a profitból mennyit fordítottak felhalmozásra az iparvállalatok. Erre a leírásokból és a felhalmozott tartalékokból következtethetünk.⁶¹ Ezek alakulását ugyanezen iparvállalati minta esetében a 7. táblázat mutatja. A mérleginterpretáció problémái — az egyes tételek összehasonlíthatósága — itt nem jelentkeznek olyan zavaróan, mint az előzőekben, így megállapíthatjuk, hogy a trend egészen egyértelmű. A kilenc legnagyobb hazai ipari részvénytársaság 1896 és 1913 között mind nagyobb mértékben vált képessé arra, hogy saját erőből finanszírozza felhalmozását.

7. táblázat.

Ipari nagyvállalati minta^a önfinanszírozó képességének alakulása,
1896–1912 (1000K)

	1896	1901	1906	1912
A., Állótőke	69 662	113 471	127 820	232 573
B., Leírások és tartalékok	25 220	50 255	74 803	163 040
B az A %-ában	36,2	44,3	58,5	70,1

a A minta összetételét ld. a szövegben.

Forrás: Magyar Compass 1896–1912. Szerk. G. Nagy Sándor. Bp. 1897–1913/14. (saját számítás)

Összességében megállapíthatjuk, hogy a PMKB üzleteiben növekvő, de még korszakunk végén is alárendelt szerepet játszottak az iparvállalatoknak nyújtott hitelek. Másfelől a vizsgált nagyvállalatok a legdinamikusabb növekedési periódusokban sem elsősorban a hitelre alapozták felhalmozásukat. Ellenkezőleg: a hitelek aránya állótőkéjükhez viszonyítva — néhány év kivételével — csökkent. Sokkal inkább a saját profitból történő tőkefelhalmozás, az önfinanszírozás volt a tőkeszükségletük biztosításának fő módja, természetesen a hazai és külföldi tőkepiacokon történő részvénykibocsátásokkal együtt, amivel később még részletesen foglalkozunk.

Nyilvánvaló ugyanakkor az is, hogy az ipari cégek nem mindegyike tudta megkerülni a bankokat tőkeigényének kielégítésekor. A PMKB-tól nagyobb hitelben részesülő üzletfelek döntően a közepes méretű vállalatok egy meglehetősen stabil, bár nem túl széles köréből kerültek ki.

Az ipari hitel korlátait egyes, főként nagyobb iparvállalatok önfinanszírozó képessége — vagyis a keresleti oldal sajátosságai — mellett a kínálati oldal jellemzői is magyarázzák. A bankok ugyanis a rizikóminimalizálás parancsának engedelmeskedve korántsem voltak hajlandók bőkezűen nyújtani ipari hiteleiket, s — mint alább látjuk majd — minden társaság alapításában közreműködni.

Wellhöner és Wixforth a hitelkapcsolatok viszonylag alacsony foka alapján német viszonylatban arra a következtetésre jutott, hogy a német iparvállalatok növekvő függetlensége felhalmozási folyamatukban a hosszú lejáratú folyószámlahitelektől egyben a bankuralom funkcionális alapjának hiányát is jelentette.⁶² Az

61 V. Wellhöner: i. m. 63.

62 V. Wellhöner–H. Wixforth: i. m. 19.

elmondottak hazai viszonylatban ugyancsak erre utalnak — legalábbis a nagyvállalatok esetében —, messzemenő megállapításokat azonban egyelőre nem tehetünk.

Az alapítási és más értékpapír-kibocsátási üzletek

Az előzőekben azt vizsgáltuk, hogy a bankok miként bocsátották az iparvállalatok rendelkezésére az általuk összegyűjtött tőkét rövid lejáratú kölcsönök formájában. A hosszú lejáratú iparvállalati tőkeszükséglet biztosítását a bankok azáltal segítették, hogy közreműködtek részvény-, illetve kötvénykibocsátásaikban. Mivel az ipari kötvények jelentősége Magyarországon korszakunkban elhanyagolható volt, ezért az úgynevezett „kibocsátási üzletek” bemutatása során mindenneke-lőtt a részvénykibocsátásokkal kell foglalkoznunk.

Részvények emissziójára sor kerülhetett új iparvállalat megalakítása esetén, egy már működő cég társasággá való átalakítása során, de már működő társaság is elhatározhatta alaptőke-emelését.⁶³ A kibocsátások lebonyolítása során a bankok — a konstrukciótól függően — egyrészt hasznosíthatták tőkeerejüket, másrészt üzleti, tőkepiaci kapcsolataikat, adminisztratív apparátusukat (fiókok stb.) bocsátották rendelkezésre. Az iparvállalatoknak ugyanis nem volt meg feltétlenül a megfelelő felkészültségük ahhoz, hogy saját részvényeik elhelyezését lebonyolítsák. Ugyanakkor a fenti adottságokkal a bankok közül is csak a nagyobbak rendelkeztek megfelelő mértékben, így ezek szerepe az ipari kibocsátásokban még az ipari hitelezésben betöltötténél is nagyobb volt.

Korszakunkban a hazai ipari alapítások első csúcspontja 1895-ben volt, amikor összesen 51,24 millió K-t fektettek részvénytársaságokba. Ezt követően jelentősen visszaesett ez a tevékenység — 1898-ra mintegy a felére. A következő nagy, s még az 1890-es évek közepénél is intenzívebb részvénykibocsátási periódus az 1900-as évek második felére tehető. Ekkor először 1907-ben tetőztek mind az új alapítások, mind a tőkefelemelések, majd pedig 1910–12-re esett egy következő nagyarányú fellendülés. Ennek az időszaknak az emisszióit a 8. táblázat mutatja.

8. táblázat.

Ipari részvénykibocsátások alakulása Magyarországon, 1906–1913 (millió K)

Év	Új alapítások	Tőkefelemelések	Összesen
1906	59,4	35,6	95,0
1907	87,0	39,0	126,0
1908	68,5	27,0	95,5
1909	55,0	21,0	76,0
1910	114,3	35,0	149,3
1911	118,7	56,7	175,4
1912	107,0	84,8	191,8
1913	93,5	72,5	166,0

Forrás: Kereskedelmünk és iparunk az 1907. évben. Bp. 1908.; *Katona Béla*: Közgazdaságunk az 1912. évben. Bp. 1913.; Magyar Statisztikai Évkönyv. 1913. Bp. 1915. 123–127.

63 A részvénykibocsátások jogi vonatkozásainak összefoglalása korszakunkban: *Ödön Makai*: Gründungswesen und Finanzierung in Ungarn, Bulgarien und der Türkei. Berlin, 1916. 3–116.

A bankok tevékenységéről ebben az igen intenzív alapítási folyamatban nem rendelkezünk közvetlen adatokkal, ezért újra a PMKB forrásaira vagyunk ráutalva. Ezek — üzleti jelentések, ügyvezetőigazgatósági jegyzőkönyvek, valamint mérlegek — alapján megállapítható, hogy 1895 és 1913 között a bank — összesen 25 ipari részvénytársaság alapításában vett részt.⁶⁴ Jóllehet a kortárs gazdasági sajtó a nagybankok ipari kapcsolatait úgy jellemezte, hogy „a Magyar Általános Hitelbank a trösztök bankja, a Magyar Leszámlító- és Pénzváltóbank a kartellek patronusa, míg a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank az új vállalatok bábája”⁶⁵, a 25 alapításból csupán 9 jelentette új vállalat létrehozását — ez sem mind önálló akcióként —, és 16 részvénytársasággá alakítását. Ha figyelembe vesszük azt, hogy egyedül 1898 és 1907 között 464 olyan ipari részvénytársaság alakult Magyarországon, amely tartósan életképesnek bizonyult, s még 1914-ben is működött⁶⁶, valamint azt, hogy az ipari részvénytársaságok száma 1895 és 1913 között 249-ről 966-ra nőtt,⁶⁷ akkor ez nemzetgazdasági méretekben mindenképpen csekély közvetlen iparfejlesztési hozzájárulásnak tekinthető a bank részéről.

Az alapítások számbavétele sem sokat mond azonban arról, hogy ezek milyen jelentőséget foglaltak el a bank üzletei között. Ezért ezúttal is a belső mérlegekhez fordulunk.

A többi bankhoz hasonlóan a PMKB is a „befizetések szindikátusokba” tételben könyvelte el az ipari értékpapír-kibocsátásokat. A tétel maga egészében nem azonosítható ezekkel, hiszen mint a 9. táblázat mutatja, a közlekedési vállalatok és pénzüintézetek részvényei mellett változó arányban mindvégig jelen voltak benne állampapírok és más közkölcsönök, korszakunk elején pedig egyéb értékpapírok (sorsjegyek stb.) is.

9. táblázat.

A PMKB befizetések szindikátusokba állománya, 1892–1913 (K)

	1892	1896	1901	1906	1910	1913
Állampapírok és más közkölcsönök		1 007 838 (28%)	1 924 766 (12,4%)			7 005 525 (19,95%)
Bank-részvények		60 396 (1,7%)	245 232 (1,6%)			1 861 690 (5,3%)
Iparvállalati részvények	500 000 (16,9%)	1 222 145 (33,97%)	3 942 041 (25,34%)	4 598 164 (44,2%)	15 776 184 (36,5%)	11 487 465 (32,7%)
Közlekedési vállalati részvények	1 111 144 (37,6%)	1 226 052 (34,1%)	7 590 302 (48,8%)			11 992 456 (34,12%)
Egyéb	1 340 614 (45,4%)	81 058 (2,2%)	1 851 565 (11,9%)			2 766 781 (7,88%)

64 OL Z 34. PMKB. Ügyvezetőigazgatósági jegyzőkönyvek. 1895. jan.–1913. dec.

65 Budapesti pénzüintézetek az iparban. Hazai Gyáripar, 1910. dec. 31. 7.

66 A magyar közgazdaság és az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés tevékenysége, 1904–1914. Szerk. Szende Pál. Bp. 1914. 14.

67 Magyar Statisztikai Evkönyv 1895–1913. Bp. 1896–1914. kötetei alapján.

	1892	1896	1901	1906	1910	1913
Összesen (1)	2 951 758	3 597 489	15 553 906	10 401 500	43 191 629	35 113 917
Vagyon (2)	256 635 460	371 442 148	525 201 533	714 634 790	945 953 053	1 212 854 412
(1) a (2) %-ában	1,2	0,97	2,96	1,46	4,56	2,9

Forrás: OL Z 49. PMKB. Könyvelőség. Mérlegek. 18., 43–44., 79–80., 115–117., 159–160., 191–192. cs. (saját számítások)

Mint a táblázatból ugyancsak látható, a szindikátusi számla olyan csekély volt 1892-ben, hogy alig haladta meg a mérlegfőösszeg 1%-át. Belső összetételének elemzéséből következtetés alig vonható le, hiszen csupán néhány tételből állt. Utóbbi tény elvileg lehetett volna annak következménye, hogy az év közbeni kibocsátások rendkívül sikeresek voltak, s így az év végére alig maradt a bank birtokában értékpapír, de a nyereségszámlából kitűnik, hogy nem erről volt szó. Megállapítható, hogy 1892 végén egyetlen ipari cég, a Magyar Cukoripar részvényei terhelték a bank szindikátusi tételét, 500 000 K értékben, ami annak 16,9%-át tette ki. A legnagyobb hányadot már ekkor is a közlekedési vállalatok (Brassó–Háromszéki Vasút részvények, Adria részvényelőleg) értékpapírai összpontosították (37,6%).

Négy év múltán (1896) a számla értéke valamelyest nőtt (3 597 489 K), de nem tartott lépést a többi üzletág növekedésével. Ekkor azonban már több ipari kibocsátás jelenik meg a mérlegben, mint korábban. A legnagyobbak a *Hungária Műtrágyagyár és Vegyipar Rt.* 369 830, a *Magyar Aszfaltipar* 247 511, a Magyar Általános Kőszénbánya részvénytőzsdei tőzsdéje 112 921 és a Hernádvölgyi Vasipar 100 000 K-s tételei voltak. Az ipari részesedés növekedése (33,97%) viszonylagos, csak az adott tételben belüli. Továbbra sem érte el a közlekedési vállalatok részesedését, s összességében még mindig meg sem közelítette a mérlegfőösszeg egy százalékát.

1901-ben a szindikátusi üzlet jelentős expanzióját figyelhetjük meg, négy év alatt több mint négyszeresére duzzadt az állomány. Az ipari emissziók összege is nőtt, ez azonban egyetlen pénzügyi műveletnek, a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű részvénykibocsátásának volt köszönhető, ami a 3 942 041 K-s állomány 87 %-át adta. Mellette még két kisebb ipari tétel regisztrálható (*Esztergom–Szászvári Kőszénbánya és Urikány–Zsilvölgyi Kokszgyár* részvényei). A kimagaslóan legnagyobb hányad ekkor is a közlekedési vállalatoké volt.

1906-ra a szindikátusi számla erősen lecsökkent. Ezen belül ebben az évben érte el a csúcspontot korszakunkban az ipari papírok aránya 44,2%-kal.

1910 igen termékeny évnek bizonyult az alapítások szempontjából. A szindikátusi részesedések a négy évvel korábbinak több mint négyszeresére rúgtak (43 191 629 K) december 31-én, s közel ilyen arányú volt az ipari papírok kibocsátására fordított összeg növekedése is (15 776 184 K).

1913-ban az értékpapíruzletre már erősen rányomta bélyegét a gazdasági hullámvölgy és a politikai feszültség. Így a vizsgált mérlegtétel összesen 35 113 917 K-ra csökkent. Ezen belül az ipari papírok aránya csak kis mértékben esett vissza, 32,7%-ra. Továbbra is szembevető a közlekedési papírok nagy, 34,12%-os részesedése.

A hazai irodalomban több szerző mindenekelőtt azzal hozza összefüggésbe az alapítási és kibocsátási üzleteket, hogy a bankok ezek révén igyekeztek szert tenni

iparvállalati tulajdonra, azaz érdekeltségre.⁶⁸ A PMKB alapítási tevékenysége legfeljebb a csekély számú új vállalati alapítás esetében erősíti meg ezt a kapcsolatot, a kibocsátások nagyobb hányadát jelentő alaptőke-felemelések esetében azonban cáfolni tűnik ezt. Azt láthatjuk ugyanis, hogy a bank leggyakrabban továbbadta a kibocsátott részvényeket, amint erre képes volt, s nem tartotta azokat tárcájában — igaz, ez gyakran hosszabb időt, akár több évet is igénybe vehetett. Az alapítási nyereségből való részesedés ugyanis a tőke magasabb értékesülését eredményezte, így jobban megfelelt a profitszempontoknak, mint a tartós részvénybirtok, e mellett pedig a bankok túlzott immobilizációt elkerülni kívánó üzletfilozófiájának is. Az alapítási nyereségnek a tranzakció nagyságához viszonyított aránya mindazonáltal sok tényezőtől függött. Találkozhatunk olyan esettel, amikor a kibocsátott részvények értékének kevesebb, mint 1%-ára rúgott, s volt, hogy ennél lényegesen magasabb összegre. Gyakran azonban a bank nem az alapítási nyereségből részesedett, hanem fix összegű jutalékot számított fel. A Salgótarjáni Köszénbánya 1909. évi alaptőke-felemelése során például a kibocsátott 2 millió K névértékű, s 10 060 000 K árfolyamértékű részvény átvételének garanciájáért a bank 150 000 K jutalékot kapott.⁶⁹

Az alapítási üzletek átlagos színvonalat meghaladó profitja nem csupán a kibocsátási nyereségből származott, hanem egyéb forrásai is lehettek. Sok esetben a bank nem is vett át részvényeket, hanem csupán garantálta a tőkeemelést. Ilyen volt például a tekintélyes Salgótarjáni Köszénbánya Rt. 1907. évi esete, amikor a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank — annak ellenére, hogy kezessége nem vétetett igénybe — 300 000 koronát kapott az ügyletért. A bankoknak e tranzakciók során gyakran sikerült biztosítaniuk a kizárólagos bankösszeköttetést vagyis a folyó üzletek monopóliumát. Gyakran az alapítás, érdekeltségvállalás célja éppen az volt, hogy ezen keresztül sikerüljön biztosítani a kizárólagos bankösszeköttetést. Szintén gyakori volt, hogy az illető cég forgalma után is jutalékot kötöttek ki, minimális évi összeget meghatározva, és előfordult, hogy opciót kaptak a jövőendő alaptőke-emelésre, esetleg *al pari* előre meghatározva az árfolyamot — szintén jutalékkal arra az esetre, ha nem élt a bank jogával. A szindikátusi üzletek tehát a folyó üzletek szempontjából is előnyösek lehettek, hiszen az alapított vagy átalakított iparvállalatok a lebonyolító bankkal ezen a téren is szorosan kapcsolatba kerülhettek. Hangsúlyozni kell azonban, hogy súlyos feltételeket csak viszonylag behatárolt vállalati kör esetében sikerült érvényesíteniük a bankoknak, amibe főként kisebb cégek tartoztak.

Ezenkívül az alapítási üzletekben sokáig nem lehetett határozott, hosszú távú stratégiát kitapintani egy ipari érdekkör kiépítésére vonatkozóan. Feltűnő, hogy a részvénytársaságga alakítások egy jelentős része — különösen a korszak első felében — szanalás eredménye volt. A Löw-féle zsolnai posztógyár mellett az *Egyesült Magyarhoni Üveggyárak* és a *Magyar Építő és Ipar Rt.* gründolása is ilyen akció eredménye volt, s a Suess-féle börgyár társasági átalakításánál is befagyott követeléseikért cserébe kapott a bank részvényeket.⁷⁰

68 Szász Antal: A magyarországi tőkés bankok üzleti politikája és technikája. Bp. 1961. 333.; Szádeczky-Kardoss T.: i. m. 142.

69 OL Z 34. PMKB. Ügyvezetőigazgatósági jegyzőkönyvek. 1909. jún. 21.

70 OL Z 34. PMKB. Ügyvezetőigazgatósági jegyzőkönyvek. 1909. jún. 2.

A nagyobb és jól prosperáló ipari cégek igen kedvező alkupozícióban voltak még részvénykibocsátásuk esetén is a bankkal, illetve bankokkal szemben. Ilyen vállalatok esetében a részvények elhelyezése nem okozott különösebb gondot, ezeknek szinte készpénzlikviditásuk volt: 1900-ban a Kereskedelmi Bank készpénz helyett részvényekben is elfogadta volna a hitel visszafizetését a Magyar Általános Kőszénbánya Rt.-től.⁷¹

E nagyvállalatok már esetelt tőkeerejét mutatta az is, hogy esetenként saját maguk is képesek voltak alapításokat lebonyolítani. Erre kiváló példa volt az 1909-ben a Salgótarjáni Kőszénbánya és a Magyar Általános Kőszénbánya közreműködésével hatalmas tőkével megalakult *Nyugatmagyarországi Kőszénbánya Rt.*⁷² Az említett kedvező alkupozíció kialakulásához mindenképpen hozzájárult, ha egy cég olyan helyzetben volt, mint a Salgótarjáni Kőszénbánya, amely 1909-ben a PMKB-kal megállapodott, hogy a kibocsátott „részvények ellenértéke legnagyobb részben állandó betétként marad nálunk [ti. a banknál — T. B.]”.⁷³ Gyakran előfordult, hogy egy iparvállalat alaptőke-felemelés nélkül is jelentős beruházásokat tudott végrehajtani. A Rima alvállalatait még ösztönözte is arra, hogy tőle vegyenek fel hitelt beruházásaikhoz.⁷⁴ Az igazgatósági jegyzőkönyvek sorozatosan állapítják meg a századforduló után, hogy „dacára annak, hogy az új építkezésekre már tetemes összegek fordítottak, ezideig nem szorultunk arra, hogy idegen pénzt vegyünk igénybe és ez irányban hitelezőink követeléseai ezidáig nem emelkedtek.” Sőt, teszi hozzá, „kүнnlevőségeink ez idő szerint 7 197 731 K 76 fillért tesznek ki...”⁷⁵ Egy évvel később ugyanezt nyugtázza: „az építkezésekhez szükséges pénz eddigelé saját készletünkéből tudtuk fedezni és így nem voltunk kénytelenek idegen pénz igénybe venni.”⁷⁶ 1906-ban Ózdon egy 8 800 000 K-s óriásberuházás megkezdéséről döntöttek úgy, hogy remélhetőleg „ezen befektetések is idegen segítség igénybe vétele nélkül lesznek eszközölhetők.”⁷⁷

A bank és a Rima közötti kapcsolat egészére nézve is igen tanulságos az iparvállalat 1909. évi részvénytőke-emelési terve. Ekkor, „tekintettel a pénzpiac jelenlegi kedvező helyzetére is”, a közgyűlés elé kívántak terjeszteni „egy oly irányú indítványt, hogy a társulat ez idő szerint 32 millió k alaptőkéjét 75 000 darab egyenként 200 koronáról szóló elsőbbségi részvény kibocsátása által 15 000 000 koronával 47 000 000 koronára emeltessék fel...” A Wiener Bankverein és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank jelenlévő igazgatói késznek mutakoztak az elsőbbségi részvények 50, illetve 40%-nak átvételére *al parin*, vállalva, hogy ezeket tíz évig „blokkolva” tartják. A jegyzőkönyv ezután arról tudósít, hogy „az indítvány felett hosszas eszmecsere és tárgyalás indulván meg, ennek folyamán több irányban nyilvánult aggályok eloszlattak, mások figyelembe vetettek, ellenindítványok elutasítottak”, végül azonban jóváhagyták az indítványt. A megfogalmazás azt sejteti, hogy a döntés komoly érdekeket sértett, s valóban: alig négy nap múltán, június 30-án a két bank képviselője, „Lánczy Leó és Popper Bernát igazgatósági

71 OL Z 34. PMKB. Ügyvezetőigazgatósági jegyzőkönyvek. 1900. dec. 21.

72 Magyar Pénzügyi Compass, 1913–1914. I. Szerk. Kormos Alfréd. Bp. 1914.

73 OL Z 34. PMKB. Ügyvezetőigazgatósági jegyzőkönyvek. 1909. jún. 21.

74 Pl. a Kaláni Bánya és Kohó Rt.-nak, a szlovinkai bányáknak nyújtott hitelekre ld. OL Z 368. RMSTV. Igazgatósági iratok. 2. cs. 1.

75 OL Z 368. RMSTV. Igazgatósági iratok. 1. cs. 1. 1904. júl. 2.

76 OL Z 368. RMSTV. Igazgatósági iratok. 2. cs. 1905. jún. 26.

77 OL Z 368. RMSTV. Igazgatósági iratok. 2. cs. 1. 1906. márc. 28.

tag urak bejelentik, hogy a részvényesek egy csoportja az elsőbbségi részvények kibocsátása feletti aggodalmának adva kifejezést oly irányban interveniált náluk, hogy az igazgatóság a tőkefelemeléstől tekintsen el. Miután pedig az igazgatóságnak ezen elsőbbségi részvények kibocsátására irányuló indítványa a részvényeseknél nem talált visszhangra, de mert kívánatos, hogy az a régi harmónia, mely a részvényesek és az igazgatóság között régóta fennállott és a melynek köszönheti tulajdonképpen a vállalat mai felvirágzását, továbbra is sértetlenül felmaradjon” az igazgatóság visszavonta indítványát.⁷⁸ A bankok érdekei ellenére tehát a kibocsátás ekkor a kisebb részvényesek tiltakozása miatt elmaradt.

A tervezett alaptőke-felemelésre végül 1911-ben került sor. A vasműnél több tízmillióس beruházásba kezdtek, s Bíró Armin „a pénzügyi szükséglet fedezésének kérdését úgy vélte megoldandónak, hogy a részvénytőke 8 millió k-val 40 millió k-ra emeltetnek fel. Az e célból kibocsátandó 40 000 db, egyenként 200 k névértékű részvény 600 k áron bocsátatnék ki, miáltal a társaság tulajdonképpen 24 millió k fedezethez jutna, a melyből azután úgy az új beruházások, mint a társvállalatoknak a régi beruházásokból fennálló függő adóssága is fedezetet nyerne.”⁷⁹ Az emisszióban közreműködött a PMKB is, de számára a korábbinál kedvezőtlenebb feltételekkel. A 40 000 db-ból 25 600 db-ot az eddigi részvényeseknek ajánlottak fel, a fennmaradó részt (14 400 db) vette át a Wiener Bankverein és a Kereskedelmi Bank, de csak közel másfél év múlva kezdődő osztalékjogosultsággal.⁸⁰

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy korszakunkban mindvégig alárendelt szerep jutott a PMKB szindikátusi üzleteinek, s ezen belül az ipari részvénykibocsátások sem domináltak. Az ipari emissziók jelentősége ugyan a századforduló után számottevően megnövekedett, de még mindig elmaradt, főként a közlekedési (vasúti) vállalatok alapítására-tőkeemelésére fordított tőke mennyiségétől. 1895 és 1913 között a PMKB az újonnan alakult iparvállalatok töredékének megszületésénél segédkezett. Figyelembe véve azt, hogy a kibocsátási üzletekben — kortárs vélemények szerint is — csak a legnagyobb budapesti pénzintézetek vettek részt, szám szerint mintegy féltucatnyi, s ezek között a PMKB mindenképpen a legnagyobbak közé tartozott, nem tűnik valószínűnek, hogy a pénzintézetek az ipari alapítások többségénél közreműködtek volna. Alátámasztják e megállapítást a pénzügyi évkönyvek adatai is.⁸¹ A részvénytőke-emelésekben mindenképpen nagyobb szerepet játszott a bank. Itt azonban már kisebb kockázatú üzletekről volt szó, azaz a bank vállalkozói funkciói is kisebb szerephez jutottak. Az ipari részvénykibocsátások főként közepes és nagyvállalatokhoz kapcsolódtak.

Csak kétkedve fogadhatjuk tehát Láczy Leó retrospektív értékelését a credit mobilier-típusú bank programjának megvalósulásáról, különösen ami annak ipari vonatkozásait illeti. A bankvezér egy alkalommal egyenesen azt állította, hogy „alig van magyar iparvállalat, melynek bölcsőjénél valamely magyar pénzintézet ne állott volna.”⁸² Láczy 1917-ben is úgy emlékezett vissza az általa meghirdetett „új

78 OL Z 368. RMSTV. Igazgatósági iratok. 2. cs. 1. 1909. jún. 26., 1909. jún. 30.

79 OL Z 368. RMSTV. Igazgatósági iratok. 2. cs. 1. 1911. jan. 21.

80 OL Z 368. RMSTV. Igazgatósági iratok. 2. cs. 1. 1911. jan. 21.

81 Ld. pl. Magyar Pénzügyi Compass, 1913–14. I. Bp. 1914.

82 Láczy Leó: A magyar bankok szerepköre a magyar iparfejlesztés körül. Honi Ipar, 1904. dec. 15. 1.

bankstílus"-ra, hogy annak fő tartalma „a régi hitelsablonok megtörése, bátor kezdeményezéssel új feladatok felkarolása és annak a célnak elszánt követése, hogy a hitelt a magyar vállalkozások szolgálatába állítsuk ..., új cégeknek erőteljes finansziális eszközökkel való felkarolása s a vállalkozási szellem felébresztése”⁸³ volt.

Sokkal hitelesebbnek tűnik Lánczy egy másik, az előbbivel aligha összeegyeztethető kijelentése: „A hazánkban működő bankokat nem azon rendeltetéssel alapították, hogy az ipari vállalatok alapításából kivegyék a maguk részét...”⁸⁴ Hozzátehetjük: Lánczy nem állt egyedül ezzel a véleményével. A szaklap egyenesen úgy fogalmazott, hogy „bizony ... a hazai pénzüzetek ... ritkán alapítanak nagyobb szabású vállalatokat. E tétlenségükért mégis nem gáncsol, de elismerést érdemelnek”⁸⁵, mivel ez nem az ő feladatuk.

A Credit Mobilier programjával már létezett bank ekkoriban Magyarországon: ez a Magyar Ipar és Kereskedelmi Bank volt, melynek üzletpolitikáját az igen sikeres PMKB gyakorlatával összehasonlítva válik érthetővé az, hogy miért nem működtek döntően alapítási üzletekkel foglalkozó hazai pénzüzetek a korban.

A Magyar Ipar és Kereskedelmi Bank az ipari alapítások ösztönzésére hivatott 1890. évi XIII. törvénycikkely és az ipart támogató pénzüzeteknek kedvezményeket nyújtó 1890. évi XIV. tc. nyomán alakult ugyanezen évben.⁸⁶ A kortársak számára is egyértelmű volt, hogy — mint Pólya Jakab írta — „a bank fő feladata az iparfejlesztés, különösen új gyárak és gyártási ágak létesítése.”⁸⁷ Ehhez képest a célját csak kevésbé érte el, Pólya megállapítása szerint az általa „közvetlen iparfejlesztési célokra ... fordított ... összeg egy csepp a tengerben. Sőt sokkal jelentékenyebb összeg[gel] ... sem lehetne kiváló eredményeket elérni.”⁸⁸

Egy külföldi megfigyelő is hasonlóan értékelte a bank tevékenységét: „Úgy tűnik, hogy az 1890. évi XIV. tc.-nek, ami a nagyobb, a hazai ipart támogató hitelintézetek alapítását adókedvezményekkel támogatni kívánta, nem volt nagy sikere. Hiszen az ezen törvény alapján ... alapított Magyar Ipar és Kereskedelmi Bank részvénytőkéjét ugyan már 20 millió K-ra emelte, de 1900-ban csak kevesebb, mint 5% osztalékot tudott fizetni...”⁸⁹ „A konzorciális részesedések rubrikában ugyan az 1893–1898 években kereken 8,5 millió K-t mutattak ki, de azt ennek alapján nem lehet állítani, hogy ez az összeg kizárólag hazai vállalkozások hasznára vált volna, s azt sem lehet megállapítani, hogy ezek a részesedések a társaságnak nyereséget hoztak volna. Általában éppen úgy tűnik, hogy a hazai iparvállalatok alapításában való részesedések nem voltak túlságosan nyereségesek.”⁹⁰

Kevésbé meglepő ezek után, hogy a bank a folyó üzleteket is kiterjedten művelte. A konzorciális üzletek még így is túldimenzionáltak bizonyultak, aminek

83 Lánczy Leó: Előszó. In: Hegedüs Loránd: A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és fennállásának története. II. 1892–1917. Bp. 1917. 4.

84 Lánczy L.: A magyar bankok i. m. 1.

85 Omikron: Pénzüzetek és a hazai ipar. Közgazdaság, 1902. febr. 3. 92.

86 Az állami ipartámogatásra ld. pl. a magyar korona országainak gyáripara az 1898. évben. I. rész. Bp. 1901. 5–18.

87 Pólya Jakab: A budapesti bankok története az 1867–1894. években. Bp. 1895. 125.

88 I. m. 128.

89 Julius Bunzel: Zur Kritik der ungarischen Industriepolitik. In: Uő.: Studien zur Sozial- und Wirtschaftspolitik Ungarns. Leipzig, 1902. 213.

90 I. m. 214.

következtében 1902-ben kénytelen volt megkezdeni — évekig elhúzódó — felszámolását, jóllehet nagyobb pénzintézetek bukása egyáltalán nem volt gyakori a korban.

Egy tisztán „credit mobilier”-típusú — azaz az alapításokat középpontba helyező — banki üzletpolitika nyilvánvalóan nem lehetett sikeres a kor Magyarországon, de a Monarchia másik felében sem volt ismeretlen az a jelenség, hogy egy bank nagy iparfinanszírozási tervek — pontosabban hosszú lejáratú finanszírozási elképzelések — után a folyó üzletet preferálta. Ez történt a *Česká průmyslová banka* (Cseh Iparbank) esetében is, melyet 1898-ban alapítottak szintén kimondottan iparfejlesztési célokra. Ez a bank a célul kitűzött ipari beruházásfinanszírozást hosszú lejáratra kibocsátott kötvényekkel szeretne volna fedezni. A bankvezetés azonban kénytelen volt módosítani programját, mivel az alacsony kamatok miatt nem tudott elegendő jelzáloghitelt nyújtani, ellenben a folyószámlaüzlet jövedelmezőnek bizonyult. Szinte ugyanez játszódott le a *Česká společnost*tal, s a negyedik legnagyobb pénzintézettel, a *Pražska úvěrní bank*aval is. Ezek az intézetek szintén a kereskedelmi — vagy univerzális — bankok számát szaporították Csehországban.⁹¹

A bankok és az ipar intézményes összefonódása

A hitelezés és a kibocsátási üzletek során kialakult bank–iparvállalat kapcsolat a tulajdonosi viszony — azaz iparvállalati részvények tulajdonlása a bank által — és a személyi összeköttetés — vagyis a bank vezető tisztségviselőinek az ipari cég igazgatóságában, felügyelő bizottságában való jelenléte — révén intézményesülhetett. Ezek a bank–ipar kapcsolat kétségkívül leglátványosabb aspektusait jelentették. Az iparvállalatok részvénytöbbségének, sőt, esetleg ennél kisebb részvényhányadnak a birtoklása és a vezető grémiumokban való jelenlét lehetőséget nyújthatott a bank számára, hogy érvényesítse akarát az ipari cég üzletpolitikáját illetően.⁹² Az alábbiakban kizárólag a tulajdonosi kapcsolat jellemzőinek bemutatására szorítkozunk, mivel az irodalomban oly nagy súllyal szereplő személyi összeköttetésekre másutt szeretnénk részletesebben visszatérni.

A bankok iparvállalati tulajdonának kiterjedtségét a századfordulón, tudomásunk szerint, eddig nem vizsgálták magyar vonatkozásban.⁹³ Annak ellenére nem, hogy az érdekeltségi kör definíciójában gyakran szerepel a (rész)tulajdon mint kritérium — esetenként implicit módon —, hiszen ez jelenthette a bankérdekeltség legtisztább formáját.⁹⁴ Rendszerint az értékpapírtárca nagyságából szokás következtetni a bankok ipari részvényállományának változására, előbbi növekedését

91 *R. Rudolph*: i. m. 141–142.

92 A német irodalomban újabban legkimerítőbben tárgyalja ezt a problémát: *N. Horn*: Aktienrechtliche Unternehmensorganisation in der Hochindustrialisierung (1860–1920). In: *Recht und Entwicklung der Grossunternehmen im 19. und frühen 20. Jahrhundert*. Hg. N. Horn–J. Kocka. Göttingen, 1979. 124. sk.

93 A nemzetközi irodalomban szintén igen kevés vizsgálták a problémát. Jellemző ebből a szempontból *V. Wellhöner* és *H. Wixforth* megjegyzése: „a bankok iparvállalati részvénybirtoka ... rendszerint csak nehezen rekonstruálható [eruiert].” (*V. Wellhöner–H. Wixforth*: i. m. 29.)

94 Ld. pl. *Siftár Z.* definícióját: i. m. 6.

egyértelműen az utóbbi expanziójának tulajdonítva.⁹⁵ A pénzügyintézetek értékpapírtárcája azonban korántsem csupán az ipari részvényeket tartalmazta. Messze a legnagyobb hányadát a fix kamatozású tételek tették ki korszakunkban mindvégig, ezen belül az állampapírok erősen csökkenő és a záloglevelek erősen növekvő arányával. A legdinamikusabban a közlekedési vállalatok részvényeinek, majd pedig a banki részvényeknek az állománya nőtt. Ami az ipari papírokat illeti, a hivatalos országos statisztikák rovatolása korszakunkban nem különítette el az iparvállalati részvényeket más vállalatok — például kereskedelmi cégek — értékpapírjaitól, így ezek együttes adataira vagyunk utalva. Figyelembe véve tehát, hogy ezek az adatok nyilvánvalóan túlbecsülik az ipari részvények mennyiségét, megállapíthatjuk, hogy a két tételnek a századfordulót megelőző és követő években együttesen 3,5–5% közötti aránya az 1900-as évek második felében valamelyest megugrott, de még így is csak 6–7%-ot ért el a világháború előtti évekre a hazai papírok vonatkozásában, s árnyalatnyival magasabbat a külföldieket is beleértve. (Ld. 10. táblázat.)

Ha csupán a statisztikában „bányák, iparvállalatok részvényei” cím alatt található adatot vennénk figyelembe, ezeknél lényegesen alacsonyabb értékeket kapnánk.

10. táblázat.

A magyarországi hitelintézetek értékpapírtárcájának megoszlása, 1894–1913 (1000 K)

	1894 ^a	1901	1906	1910	1913
Államadósság	110 939	148 526	204 188	252 157	278 895
Más közközlőnők	12 121	31 756	47 547	76 764	54 377
Záloglevelek és kölcsönkötvények	75 120	152 133	307 892	390 881	523 201
Elsőbbségi kötvények	8 174	20 679	46 668	43 489	59 613
Bankok, takarékpénztárak részvényei	20 954	34 909	66 817	122 288	206 627
Ebből hazai:	20 651	34 155	63 013	111 408	185 469
Biztosítók részvényei	473	1 160	873	2 139	8 868
Bányák, iparvállalatok részvényei ^b (1)	3 267	10 156	14 778	33 210	40 111
Ebből hazai: (2)	3 233	10 119	12 909	32 680	39 179
Különbféle vállalatok ^c (3)	5 490	11 201	19 765	49 565	57 276
Ebből hazai: (4)	5 324	10 261	18 709	43 973	49 732
(1) + (3)	8 757	21 357	34 543	82 775	97 387
(2) + (4)	8 557	20 380	31 618	76 653	88 911
Közlekedési vállalatok	2 527	19 533	29 094	93 138	137 077
Sorsjegyek	1 816	2 154	5 197	5 643	5 318
Összesen	240 881	432 207	742 819	1 069 274	1 371 363

⁹⁵ „Bank és iparvállalat viszonyában csak a századfordulón következett be fordulat, ami elválaszthatatlan volt az újabb alapítási láztól és a bankok értékpapírtárcájának felduzzadásától.” (Kövér Gy.: Az Osztrák–Magyar Monarchia i. m. 320.)

a Földhitelintézetek nélkül.

b Gözmalomok; bányák és téglagyárak; vasművek, gépgyárak; könyvnyomdák.

c A különféle vállalatok tétel is tartalmaz ipari vonatkozásokat a Statisztikai Évkönyvek által nem közölt mértékben.

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv. 1894–1913. Bp. 1895–1915.; A magyar szent korona országainak hitelintézetei az 1894–1909. években i. m. 116–119.

Bár a hazai pénzügyintézetek iparvállalati tulajdonának és így közvetlen ipari befolyásának megállapítása szempontjából értékes adatot jelentene, a magyarországi bankok ipari értékpapír-állománya és az összes iparvállalati részvénytőke-állomány közvetlen összehasonlítására nincs mód, mert míg az előbbi valamilyen árfolyamértéken van megadva, addig az utóbbi — természetesen — névértéken szerepel a statisztikákban.

A Kereskedelmi Bank vonatkozásában azonban — az intern mérlegek mellékleteinek felhasználásával — elvégeztük ezt a számítást. Mielőtt ennek ismertetésére rátérünk, vegyük szemügyre a PMKB értékpapír-állományának, s azon belül ipari részvényállományának alakulását.

A bank 1892-ben amúgy is kis értékpapírtárcájában mindössze egyetlen ipari címlet, a *Berg Olajfinomító* 60 000 K értékű részvénye volt található. 1896-ra a csak kis mértékben nőtt értékpapír-állományból már hat tétel volt ipari vonatkozású, de még mindig csekély, 283 589 K értékben. A következő évek minden tekintetben dinamikusabb fejlődést hoztak, s így 1901-re az értékpapír-állomány 36 942 552 K-ra nőtt, amiből 1 815 731 K volt a hazai ipari részvénytársaságoké, majd 1906-ra a 68 498 175 K-s tárcából 4 885 224 K-ra emelkedett a hazai ipari részvények állománya. Az 1900-as évek közepének ipari fellendülése a bank értékpapír-állományára is jótékony hatással volt: 1910-re az állomány rendkívül megduzzadt, négy év alatt éppen kétszeresére nőtt (137 390 354 K), s az ipari papírok értéke is igen dinamikus, mintegy négyszeresére, 19 153 986 K-ra növekedett. (11. táblázat.)

1913-ban a bank 41 cégben rendelkezett kisebb-nagyobb tulajdonosi részesedéssel. Összehasonlításképpen megjegyezzük, hogy a Creditanstalt 1914-ben 102 ipari vállalat részvényeit birtokolta.⁹⁶ Az értékpapírok összállománya stagnált, viszont az ipari vonatkozású részvények árfolyamértéke ismét majdnem megduplázódott, s ezzel elérte az összállomány értékének közel negyedét. Még mindig messze elmaradt azonban a közlekedési vállalatok — döntően vasutak — részvényeinek mintegy 61 milliós összegétől. A vasúti és bankpapírok nagy aránya egy olyan jellemző, amit már az országos adatoknál is láthattunk. Ugyanakkor a bank az átlagosnál jóval kisebb arányban tartott állampapírokat tárcájában, az ipari részvényállomány pedig lényegesen meghaladta az összes pénzügyintézet átlagarányát. A PMKB értékpapírtárcájának megoszlását 1913-ban a 12. táblázat mutatja.

⁹⁶ *Eduard März*: Österreichische Bankpolitik in der Zeit der grossen Wende, 1913–1923. Wien, 1981. 54., 69.; *Dieter Stiefel*: Finanzdiplomatie und Weltwirtschaftskrise. Frankfurt am M. 1989. 83.

11. táblázat.

A PMKB ipari értékpapírjainak állománya 1892–1913 között (K)

	1892	1896	1901	1906	1910	1913
Hazai ipari és bányaváll.	60 000	283 589	1 815 731	4 885 224	19 153 986	31 693 656
Értékpapírok össze-sen ^a	9 274 610	10 011 370	36 942 552	68 498 175	137 390 354	136 637 457

a Záloglevelek és kölcsönkötvények nélkül.

Forrás: OL Z 49. PMKB. Könyvelőség. Mérlegek. 18., 43–44., 79–80., 115–117., 159–160., 191–192. cs. (saját számítás)

12. táblázat.

A PMKB értékpapírtárcája és annak megoszlása 1913-ban (K)

Államadósságok és más közkölcsönök	4 724 163
Bankok	24 340 395
Biztosítók	4 402 575
Mezőgazd.-i vállalatok	233 150
Hazai ipari és bányaváll.	31 693 656
Közlekedési váll.	60 976 076
Kereskedelmi vállalatok	650 000
Egyéb	9 617 042
Összesen	136 637 457

Forrás: OL Z 49. PMKB. Könyvelőség. Mérlegek. 191–192. cs. (saját számítás)

13. táblázat.

A PMKB ipari értékpapírtárcájának ágazatok szerinti megoszlása 1913 végén^a

	Vállalatok száma	Árfolyamérték (K)	A tárca %-ában	Névérték ^b (K)(1)	Részv. tőke egész Magyarországon (1000 K) (2)	(1) a (2) %-ában
Bányászat	2	2 753 276	8,7	723 920	n. a	–
Vas és fémipar	–	–	–	–	85 220	–
Gépgyártás, villamossági ipar	5	5 398 218	17	3 644 800	188 713	1,9
Vegyipar	8	5 645 149	17,8	6 043 000	155 141	3,9
Textilipar	8	2 082 750	6,6	2 187 555	102 009	2,1
Építő(anyag)-ipar	4	3 274 166	10,3	3 723 900	120 048	3,1
Cukoripar	3	2 598 405	8,1	4 107 500	103 800	4,0

	Vállalatok száma	Árfolyamérték (K)	A tárca %-ában	Névérték ^b (K)(1)	Részv. tőke egész Magyarországon (1000 K) (2)	(1) a (2) %-ában
Malomipar	6	8 610 932	27,2	5 385 400	90 324	6,0
Egyéb élelmiszeripar	3	726 442	2,3	585 000	74 973	0,8
Egyéb	2	604 318	1,9	480 000	141 394	0,3
Összesen	41	31 693 656	100	26 881 075	1 061 622	2,53

a A Magyar Statisztikai Évkönyv ágazati beosztását követve; hazai vállalatok.

b A névértéknél a törédkérszvény-birtok eredményezi a nem kerek összegeket.

Forrás: OL Z 49. PMKB. Könyvelőség. Mérlegek. 191–192. cs. (saját számítás); Magyar Statisztikai Évkönyv. 1913. i. m. 125.

A bank 1913 végi 31 693 656 K-s ipari részvénybirtoka az összes hazai pénzintézet ipari állományának 35,6%-át tette ki.⁹⁷

A részvények névértékre való átszámítása lehetővé teszi, hogy a bank részvénytulajdonát egészében és ágazati szinten is összevegyük a magyarországi részvénytársaságok alaptőkéjével. 1913-ban a 26 881 075 K névértékű részvénybirtok az összes hazai iparvállalati részvénytőke 2,53%-át tette ki. (Ld. 13. táblázat.) Ez az adat — úgy véljük — mutatja a bank részvényeken keresztül történt ipari befektetéseinek viszonylag kicsiny összgazdasági súlyát.

Azt is láthatjuk, hogy az érdekeltségek túlnyomó része a malomiparban, vegyiparban, gépgyártásban és villamosiparban, textiliparban és építő(anyag)iparban volt található (13. táblázat).

A bank — az értékpapírtárca alapján — 7 iparvállalatban rendelkezett 50% feletti, többségi tulajdoni hányaddal. 22 cég esetében haladta meg tulajdonosi részesedése a 20%-ot.⁹⁸ Még a kapcsolatok egyéb lehetséges formáit is figyelembe véve, mindkettő igen kis számnak tűnik a korábbi feltételezésekhez képest. Tudjuk persze azt, hogy a bank informális csatornákon keresztül is képes lehetett befolyást gyakorolni iparvállalatokra, s vezetői gyakran magánvagyonként rendelkeztek jelentős ipari részesedésekkel. A bankvezérek azonban általában ott voltak résztulajdonosok, ahol a bank is jelentős részvényhányaddal bírt.⁹⁹

Kiemelendő, hogy 1913-ban a bányászatban és kohászatban egyetlen cégnek sem volt tulajdonosa a bank 5% feletti mértékben, s a gépgyártásban és villa-

⁹⁷ Magyar Statisztikai Évkönyv. 1913. i. m. 125.

⁹⁸ A bankbefolyás érvényesítése szempontjából fontos 20%-os határral kapcsolatban ld. *Franz Urban Pappi-Peter Kappelhoff-Christian Melbeck: Die Struktur der Unternehmensverflechtungen in der Bundesrepublik. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 39 (1987) 699.

⁹⁹ A Felsőmagyarországi Posztógyár 1909. febr. 12-i közgyűlésén például Lánczy Leó 600 darab részvénnel volt képviselve a 9000-ból, ugyanezen gyár 1913. márc. 15-i közgyűlésén Fellner Henrik és Weiss Fülöp együttesen 1368 darabbal, az összes részvény 15,2%-ával. (OL Z 41. PMKB. Okmánytár. 17. cs. 577. i.) Hasonló példa az Egyesült Téglá és Cementgyár is arra a jelenségre, hogy a bank az értékpapírtárcájában lévő állományánál több részvényt tudott prezentálni a közgyűlésen. 1913. dec. 31-én 12 620 db részvény volt a birtokában, az 1911 és 1914 közötti közgyűléseken azonban folyamatosan 15 500 db részvénnel volt jelen a bank. (OL Z 38. Egyesült Építő és Ipar Rt. 7. cs. 71.) Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy összességében ez nem változtat lényegesen az értékpapírtárca vizsgálata alapján nyert képen.

mosiparban is csupán kettőnek (*Schlick–Nicholson, Budapesti Általános Villamossági Rt.*). (Ld. Függelék.)

A bankok változatos módon juthattak ipari részvényekhez. Kialakulhatott tulajdonosi viszony tőkebefektetés céljából történő vásárlás és szanálás következtében, befagyott követelés konvertálásával, elhelyező („alapítási”) tevékenység révén és tőzsdei műveletek során.¹⁰⁰

A Kereskedelmi Bank — mint láttuk — a századfordulóig alig rendelkezett ipari részvényekkel. Ekkoriban a csekély mennyiségű ipari papír között is jelentős számban voltak olyanok, melyekhez a bank nem tudatos tulajdonszerzési politika következtében, hanem valamilyen kényszerítő körülmény miatt jutott.

A pénzügyi nehézségekbe került iparvállalatok felvásárlása a századforduló után is fontos forrása maradt a bank tulajdonosi érdekeltségeinek. A *Délmagyarországi Textilipar Rt.* 1910-ben csődbe került, s ez adott alkalmat a banknak, hogy felvásárolja a céget, miután 1911-ben *Lugosi Textilipar Rt.* néven újjáalakította 1 millió K alaptőkével, s hitellel is ellátta. A cég újjászervezésében szakértőként részt vettek a Kammer gyár vezetői,¹⁰¹ s a bank képviselői kerültek az igazgatóságba és felügyelő bizottságba. Hasonlóan szanáláshoz kötődött a beszercecbányai *Első Magyar Posztó- és Gyapjúgyár Rt.* részvényeinek Kereskedelmi Bankhoz kerülése, amikor a textilgyár nehéz pénzügyi helyzetbe jutva „más pénzügyi intézeteknél megértő szóra nem tudott találni,” és „a bank felkarolta a vállalatot”.¹⁰²

A századfordulótól, de legfőképpen a világháború előtti évektől a bank a korábbinál lényegesen tudatosabban igyekezett iparvállalatok tulajdonosává válni. A tudatosságra a legjobb példát mindenképpen a malomipar jelentette. A bank már 1902-től kimutathatóan végzett gazdaságossági számításokat a legnagyobb fővárosi malmokra vonatkozóan (örölképesség, pénzügyi helyzet), sőt tervezetet is készített az esetleges összevonásukból származó hatékonyságnövekedésre.¹⁰³ A nagymalmokat nem sikerült megvennie, de a következő években a PMKB valóban aktivizálódott a malomiparban. Először közvetítésével ment végbe a Lujzamalom és a Budapesti Gőzmalom kvázi-fúziója (részvéncsere),¹⁰⁴ majd a Királymalom részvénytársasággá alakításában volt döntő része, s a háború előtt több kisebb vidéki malmot is megvásárolt.¹⁰⁵

Nem túlzás azonban azt állítani, hogy a bank vállalatainak jelentős része még 1913-ban is a gyengébb eredményű cégek közé tartozott. Ez a tény jól látható 13. táblázatunkból. Egyrészt az ipari cégek nem a legjövődelmesebb ágazatokból rekrutálódtak, de még ennél is feltűnőbb, hogy a vegyiparban, a textiliparban és a cukoriparban a részvények névértéke meghaladta — igaz a nyomott árfolyamú 1913-as évről van szó — árfolyamértéküket. A bank értékpapírszámlája 1911-ben, 1912-ben és 1913-ban ugyanebben a sorrendben 55 000, 1 054 000, illetve 2 007 000 K veszteséget mutatott a korábbi jobb évek után.¹⁰⁶ Az ügyvezető igazga-

100 Erre ld. *Szász A.*: A magyarországi i. m. 325.

101 *Hegedűs L.*: A Pesti Magyar i. m. 283.

102 I. m. 280–282.

103 OL Z 40. PMKB. Projektumok. 50. cs. 938.

104 OL Z 40. PMKB. Projektumok. 50. cs. 934.

105 A Királymalomra ld. OL Z 40. PMKB. Projektumok. 51. cs. 946.; A váci, zombori, pancsovai, zentai malmokra: OL Z 34. PMKB. Ügyvezetőigazgatósági jegyzőkönyvek különböző évfolyamai.

106 OL Z 49. PMKB. Könyvelőség. Mérlegek. 189. cs.

tósági jegyzőkönyvek is gyakran beszámoltak a „bankhoz közel álló” vállalatok veszteségeiről.

A részvények csekély jövedelmezősége igazolta a bank vonakodását a nagyobb tulajdonosi részesedéstől, s összefüggött azzal, hogy a bank nem válogathatta kedve szerint ipari érdekeltségeit. Mutatja ezt, hogy a világháború előtti néhány évben a legcéltudatosabb erőfeszítések eredményeként szerzett malomérdekeltségei — a váci, zentai, zombori, pancsovai malmok — olyan vidéki kisebb vagy közepes méretű üzemek voltak, melyek jövedelmezősége nem volt kiemelkedő. A PMKB vállalatainak üzleteredményei alapján azt mondhatjuk, hogy az ipari portfolió-befektetések kockázata miatt — főként a világháború előtti években — az értékpapír-birtoklás nem elsősorban befektetési céllal történt. Célja inkább a folyó üzletek biztosítása volt a bank számára. Csak így értelmezhető az, hogy „a részesedés [ti. a tulajdoni részesedés — T. B.] egyik fontos célja éppen a vállalatokra gyakorlandó befolyás biztosítása”¹⁰⁷ volt. Mindazáltal a tulajdon nem jelentett minden esetben döntő befolyást. A kismértékű, néhány százalékos részvényhányad természetesen nem járt ezzel, ennek célja csak korlátozott lehetett: állandó kapcsolattartás a vállalattal, s ennek révén rendszeres információszerezés, vagy éppen egy kapcsolat felszámolásának kifejezője volt, esetleg korábbi kibocsátásból megmaradt értékpapír-kontingensről volt szó. Ráadásul a tulajdonjogon gyakran más nagybefektetőkkel, például bankokkal kellett osztozni. Az Egyesült Építő és Ipar Rt. (később *Egyesült Téglá és Cementgyár Rt.*) tulajdonosai között például éveken keresztül több bank szerepelt, meglehetősen kiegyensúlyozott, 18–36% közötti arányban.¹⁰⁸

Összefoglalóan szinte ugyanazt állapíthatjuk meg, mint a szindikátusi részesedések kapcsán: a világháborúig a PMKB és a magyarországi pénzügyi intézetek iparvállalati részvénybirtoka tendenciájában növekvő volt, de még 1913-ban is relatíve alacsony maradt.

Az érdekeltségek száma

Az eddigiekben az érdekeltség fogalmának alkalmazását elmosódottsága és inflatorikus elhasználódottsága miatt igyekeztük elkerülni és az ún. „érdekeltségi kör” elkülönítésénél fontosabbnak tartottuk a bank–ipar viszony különféle formáinak bemutatását. Mivel azonban az irodalomban igen nagy hangsúllyal szereplő problémáról van szó, nem akarjuk megkerülni azt a kérdést, hogy milyen iparvállalati kört tartunk a PMKB érdekkörébe tartozónak a világháború előtt?

A válasz nyilvánvalóan az érdekeltség alkalmazott definíciójától függ. Mint erre már utaltunk, az érdekeltség fogalmának széles körű használata ellenére csak igen kevés definíciós kísérlettel találkozhatunk. E néhány próbálkozás között Hegedüs negatív módon írta körül az érdekeltséget: nem tartotta annak, ahol csak személyi kapcsolat létezett a bank és az iparvállalat között, ahol nem volt tőkével képviselve a bank, ahol a bank nem volt a fő alapító, csak részt vett az alapításban, ahol a bank csak kisebbségi részvénybirtokkal rendelkezett, s — mint fogalmazott — nem játszott vezető szerepet.¹⁰⁹ Ennél határozottabb meghatáro-

107 Szádeczky-Kardoss T.: i. m. 145.

108 OL Z 38. Egyesült Építő és Ipar. 7. cs. 71.

109 Hegedüs L.: A Pesti Magyar i. m. 277.

zást adott Siftár Z. idézett munkájában. E szerint „ipari érdekeltségnek nevezzük a jogilag önálló vállalatoknak olyan csoportját, amelyek bizonyos gazdasági egységet alkotnak és amelyek az érdekeltnek mint legalább résztulajdonosnak egységes vezetése alatt állanak.”¹¹⁰

Mint látjuk, a fenti meghatározásokban kvantitatív és kvalitatív szempontok egyaránt szerepelnek. Közös bennük az, hogy a bank — egyszerűbben megragadható — (jelentősebb mértékű) résztulajdonosságát, s — az ennél nehezebben vizsgálható — banki érdekérvényesítési képesség magas fokát feltételezik.

A PMKB mérlegeinek értékpapír-állománya-hitelállománya és az ügyvezető igazgatósági jegyzőkönyvek meglehetősen pontossággal körülhatárolják azt a vállalati kört, melyekhez tartozó cégeknek nagyobb hitelezője volt a bank és melyekben nagyobb résztulajdonosként szerepelt, illetve melyeknek üzleti eredményeiről a bankvezetés rendszeresen belső információkkal rendelkezett, s figyelemmel is kísérte azokat. A magunk részéről a banki érdekérvényesítésre vonatkozóan nem látunk megbízhatóbb forrásokat az utóbbinál. E források ráadásul egymást is megerősítik. Jelentős az egyezés az 1913–14-es ügyvezető igazgatósági jegyzőkönyvekben szereplő iparvállalati üzleti eredmény-kimutatások és az 1913. december 31-i belső mérlegek szerint jelentősebb részvénytulajdon szerinti érdekeltiségek között.

Eddig négy számítás készült a PMKB érdekkörének felmérésére a világháborút közvetlenül megelőző időszakra vonatkozóan. Varga Jenő úgy vélte¹¹¹, hogy 1910-ben 41, míg a kortárs Zsoldos Géza szerint¹¹² 1911-ben 33 vállalatból állt az érdekkör. Berend és Ránki szerint 1913-ban 59 iparvállalat tartozott az érdekeltiségek közé 243,09 mó K alaptőkével,¹¹³ Siftár Z. pedig ugyancsak 1913-ban 30-at sorolt oda.¹¹⁴

Olyan — több idézett munka által a PMKB érdekkörébe tartozónak ítélt — nagyvállalatok, mint például a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű, a Hernádvölgyi Magyar Vasipar Rt., az Esztergom–Szászvári Kőszénbánya Rt. sem a bank értékpapírtárcájában, sem az adósok tételében, de a váltótárcában sem szerepelnek a világháború előtt. Ez arra enged következtetni, hogy a bank ezen vállalatok jelentős részével kiterjedtebb üzleti kapcsolatot ekkor nem tartott fenn, s tulajdonosa sem volt azoknak. Következésképpen e vállalatokat csak akkor sorolhatjuk az érdekszférájába, ha egy igen tág érdekkör-fogalmat használunk, amely azonban a fenti kritériumokat már nem foglalja magában, s még kevésbé a „bankuralmat”.

Megállapíthatjuk, hogy — bár az érdekeltség fogalma igen elmosódott, szám-talan jelentése lehet, s volt korszakunkban is —, az irodalomban korábban megjelenő érdekeltiségi kör eltúlzottnak — esetenként rendkívül eltúlzottnak — tekinthető. Eredményünk alapján úgy tűnik, hogy az érdekeltség kritériumának a jelentősebb részvénytulajdont és az érdekérvényesítési képességet tartva legfeljebb a legkisebb eredményű becslés fogadható el. Még ebben a vállalati körben sem minden esetben beszélhetünk azonban korlátlan bankuralomról. Véleményünk szerint az érdekeltség semmiféle tág, de még használható meghatározása

110 Siftár Z.: i. m. 6.

111 Varga J.: A magyar kartellek i. m. 87.

112 Zsoldos G.: A bankkoncentráció i. m. 62.

113 Berend T. I.–Ránki Gy.: Magyarország gyáripára i. m. 151. A szerzők a „bank érdekscsoportja” kifejezést is használják.

114 Siftár Z.: i. m. 59.

sem igazolhatja a PMKB 59 iparvállalatból álló érdekkörét 1913-ban, s különösen nem az érdekkör 243,09 mó K-s alaptőkéjét.

Összefoglalás

Mielőtt a tanulságok összefoglalására térnénk rá, ismét hangsúlyoznunk kell, hogy a vizsgálódás alapjául szolgáló minta korlátozott volt: döntően egy bank — a PMKB — üzletpolitikájának alakulását követtük nyomon a világháború előtti mintegy két évtizedben.

Ezért a hazai bank-ipar kapcsolat egészét illetően megállapításaink gyakran hipotetikus jellegűek voltak, a kontrolladatok és a szakirodalom hiányának, illetve hiányosságainak megfelelően. Ugyanakkor azonban a PMKB mérete és jelentősége a kor gazdasági és hiteléletében önmagában is indokoltá teszi a vizsgálatát, és semmiféle jel nem mutat arra sem, hogy a vizsgált bank különleges helyzetben lett volna a többivel szemben az ipari kapcsolatokat illetően. Így, ha az eredmények nem is alkalmasak minden további nélkül az általánosításra, úgy véljük arra megfelelni, hogy legalább fő vonalaiban jelezzék a vizsgálatok lehetséges és szükséges további szempontjait, a századforduló magyarországi bank-ipar kapcsolatának egyes sajátosságait.

Befejezésül főbb eredményeinket a következő pontokba sűrítethetjük:

1., A vizsgált korszak két legnagyobb hazai bankjának egyike — a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank — a 90-es évek közepéig számottevő irreguláris üzleteket nem folytatott. Ugyancsak csekély volt az iparvállalatokkal kialakított folyó üzleti kapcsolatainak jelentősége. Ennek ellenére a bank már ekkor rendkívül dinamikus növekedésen ment keresztül. Ez azt mutatja, hogy a kor hazai gazdasági viszonyai között csupán a hagyományos folyó üzletekre támaszkodva is üzleti sikereket érhetett el egy nagybank.

2., A Pesti Magyar Kereskedelmi Banknak az 1890-es évek közepétől meginduló és jelentősen növekvő irreguláris üzletei még periódusunk végén, a világháború előtt is viszonylag csekélyek maradtak a folyó üzletekkel szemben. Az irreguláris üzleteken belül mindvégig alárendelt maradt az iparvállalatok jelentősége, mivel a bank az ipariakhoz legalábbis hasonló mértékben foglalkozott közlekedési vállalatok finanszírozásával még a világháborút közvetlenül megelőző időszakban is.

3., Bár ekkor sem jelentették a bank üzleteinek döntő hányadát, a bank látványos fejlődésének fő forrását, a bank ipari kapcsolatai jelentős dinamikával rendelkeztek korszakunkban. Az 1890-es évtizedhez képest a világháborúig szinte minden területen sokszorosára nőtt volumenük. A bank által az iparba áramoltatott tőke az 1900-as évek közepén csupán vagyonának 3-4%-át érte el, de az 1900-as évek második felének gyorsabb növekedésével is a világháború előttre a vagyon nem egészen 10%-át közelítette meg.

4., Az iparvállalatokkal kialakított kapcsolatok leglátványosabb jelei a személyi összeköttetések terén figyelhetők meg. A bank kiterjedt jelenléte az ipari felügyelő bizottságokban és igazgatóságokban azonban önmagában nem jelenthetett bankdominanciát, elsősorban azért, mert ezeket az esetek jelentős részében nem egészítette ki hitel, ill. tőkekapcsolat. Az iparvállalatok nagy része csupán alkalmi pénzügyi kapcsolatba került a bankkal. A bank minden jel szerint igyeke-

zett elkerülni a — kor szóhasználatával élve — „nem bankszerű” ipari beruházási üzemek túlbujánzását, ami megmutatkozott ipari értékpapír-állományának és ipari hiteleinek viszonylag alacsony voltában.

5., Eredményeink alapján jó okkal feltételezhető, hogy a legnagyobb magyarországi iparvállalatok (Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű, *Weiss Manfréd Művek*, Salgótarjáni Kőszénbánya stb.) korszakunkban pénzügyileg és üzletpolitikájukban függetlenek voltak a bankoktól, növekedésükhöz a bank nem járult hozzá döntően. Nem kétséges persze, hogy voltak cégek, ahol a bank a vállalat méreteihez képest jelentős tőkekihelyezést hajtott végre, s így képes volt érdekeinek érvényesítésére. Ez esetben egy viszonylag kicsiny, jól behatárolható vállalati kör-ről volt szó. Forrásaink szerint a világháború előtt mintegy másfél-két tucat vállalat tartozott ide — melyek üzleti eredményeit, személyi kérdéseit rendszeresen megvitatták a PMKB vezető testületei —, élükön a kisebb vidéki malmokkal, s azon vegyi- és textilipari vállalatokkal, melyekben a bank nagyobb tulajdoni hányaddal rendelkezett. Így a banktőke és az ipari tőke kapcsolata közel sem volt olyan egyirányú folyamat, sem a pénzügyi kapcsolatokat illetően, sem pedig a személyi kapcsolatok vonatkozásában, mint azt a hagyományos finánc-tőke-konceptió sugallja.

Függelék.

A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank iparvállalati részvénybirtoka, tőke- és hitel-, valamint személyi kapcsolatai (1913. december 31.)

	Alaptőke (1000 K)	A bank részvény- birtoka ^b (%)	A PMKB hitelei és a bank szindikátusi részesei (K)		A bank igaz- gatósági, fűb.-i tagsága
			Hitelek	Szindikátusi részesei	
<i>Élelmiszeripar</i>					
Bácsmezei Cukorgyár	5 000	24,85	–	1 927 582	2
Első Bp.-i Gőzmalom	6 500	29,65	–	–	2
Erzsébet Gőzmalom	2 700	0,7	1 870 000	91 332	2
Fejérmegyei Cukorgyár	3 000	–	4 795 545	–	–
Király Sörfőzde	1 500	1,08	–	402 516	3
Királymalom Hedrich és Str.	4 000	33,9	6 530 510	–	1
Zombori Hengermalom	1 000	97	2 897 258	–	2
Váci Hengermalom	750	95,1	1 287 154	–	2
Pancsovai Gőzmalom	400	100	1 515 191	–	2
Zentai Hengermalom	600	–	903 242	–	1
Szolnoki Cukorgyár	5 000	23,3	327 543	–	3
Szatmári Cukorgyár	5 000	34	–	–	1
Ungvári Malom	300	–	100 000	–	–
Lujza Gőzmalom	2 800	–	–	–	1
István Gőzmalom	5 200	–	–	490 717	–
Gizella Gőzmalom	3 200	–	–	–	1

	Alaptőke (1000 K)	A bank részvény- birtoka ^b (%)	A PMKB hitelei és a bank szindikátusi részesedései (K)		A bank igaz- gatósági, fűb.-i tagsága
			Hitelek	Szindikátusi részesedés	
Haggenmacher Sörgy.	5 000	–	–	–	1
Kőbányai Sörgyár	5 000	1,3	–	–	–
Tejgazdasági Rt.	445	–	–	–	2
Fiumei Magyar Olajipar	2 000	25,25	332 546	–	2
Első Békéscsabai Gőzm.	2 000	–	200 000	–	–
Magyar Cukoripar	12 000	–	1 234 217	–	–
Dreher A. Serfőzdei Rt.	11 200	–	–	–	1
Első Magyar Részvényserfőződe	1 800	–	–	–	1
<i>Bánya- és acélművek</i>					
Salgótarjáni Kőszénb.	22 000	3,2	–	7 758 342	3
Felsőmagyarországi Bánya és Vasmű	3 000	–	135 040	–	1
Budai Kőbánya és Mészégető	230	–	–	–	1
Esztergom–Szászvári Kőszénbánya	6 000	–	–	–	1
Nyugatmagyarországi Kőszénbánya	10 000	–	–	–	1
M. Szalmaanyaggyár	1 000	–	–	–	1
Lapp Henrik Mélyfúró	250	–	315 126	133 983	–
Kaláni Bánya és Vasmű	3 000	–	413 852	–	1
Rimamurány–St.-i Vasmű	40 000	–	–	–	1
Első Erdélyi Földgázvez.	1 495	–	15 040	–	1
Bihari Bánya	1 200	1,66	–	–	–
Weiss M. Művek	10 000	–	–	–	1
<i>Gép- és vegyipar</i>					
Schlick és Nicholson	8 000	30,5	4 783 797	48 935	3
Hofherr és Schrantz	500	–	311 137	48 800	–
Bp.-i Ált. Villamossági	7 000	15,9	–	–	1
Egy. Izzólámpa és Vill.	6 000	–	3 072 016	–	3
Felten és Guilleaume	2 000	1,09	676 472	–	1
Nemzetközi Gázizzófény	2 400	2,5	–	–	1
Ganz és Tsa Vasöntőde és Gépgyár	8 640	–	–	–	1
Ganz Villamossági Gyár	12 000	–	–	–	1
Tudor Akkumulátorgyár	4 000	–	–	–	2
Első M. Gazdasági Gépgyár	1 500	–	–	–	1
Fegyver- és Gépgyár	5 400	–	–	–	1
Egyesült Vill. és Gépgyár	10 000	0,1	1 268 241	1 288 909	1
M. Motor- és Gépgyár	1 100	–	100 000	–	–

	Alaptőke (1000 K)	A bank részvény- birtoka ^b (%)	A PMKB hitelei és a bank szindikátusi részesei (K)		A bank igaz- gatósági, fűb.-i tagsága
			Hitelek	Szindikátusi részesei	
Hirsch és Frank	1 100	–	902 156	–	–
Magyar Automatagyár	400	–	–	–	1
<i>Textilipar</i>					
Első M. Posztógyár, Besztercebánya	750	26,45	393 403	–	1
M. Gyapjúárugyár, Zsolna	3 200	2	4 403 418	–	1
Soukup és Korb	640	1,56	–	–	2
Rajeci Posztógyár	1 800	8,2	–	–	1
Lugosi Textilipar	1 000	52,25	1 195 639	–	2
Kammer Testv. Textilip.	1 600	–	2 798 605	–	2
Első M. Gyapjúmosó	280	3,57	713 731	–	–
Danubius Textilművek	3 000	40	1 973 054	–	3
Felsőm.-i Posztógyár					
Csaca	1 800	1,95	–	–	1
Első M. Szővő- és Kötőgyár, Vác	1 500	–	56 721	–	1
Texas Vattagyár	1 500	–	–	–	1
Hung. Jacquard Szővőgy.	400	–	–	–	1
Első M. Gyapjúmosó és Bizományi	280	–	–	–	1
<i>Vegyipar</i>					
Zsolnai Cellulóze Gyár	2 500	2,4	371 580	–	2
Titanit Robbantószergy.	900	24	–	–	1
Magyar-Horvát Aszfalt	500	33,3	–	–	–
M. Fémkohó- és Vegyip.	3 000	21,25	–	–	3
Magyar Aszfalt	3 000	15,3	2 211 924	–	1
Hungária Műtrágyaipar	4 000	30,4	1 344 906	–	1
Első Kecskeméti	500	25,6	343 760	–	1
Gyufagyár					
Danica Vegyigyár	4 000	79	3 495 046	–	3
Bp.-i Ásványolajgyár	2 500	–	1 884 083	–	–
Bihar-Szilágyi Olajipar	2 000	–	811 294	–	1
Vesuvius M. Gyufagyár	300	–	–	–	1
Hydroxigén Gáz- elválasztó	700	–	219 576	–	–
Hazai Kőolajipar	900	–	–	–	1
<i>Építő- és építőanyagipar</i>					
Tordai Cementgyár	4 500	51,1	–	–	–
Palatinus Építő	3 000	–	1 240 000	–	2
Pittel és Brausewetter	700	–	–	–	3
Hungária Mészipar	300	20	–	–	–

	Alaptőke (1000 K)	A bank részvény- birtoka (%)	A PMKB hitelei és a bank szindikátusi részesei (K)		A bank igaz- gatósági, fűb.-i tagsága
			Hitelek	Szindikátusi részesei	
Egyesült Téglá- és Cementgyár	5 000	50,5	5 034 061	–	4
M. Üvegyári Művek	500	–	–	–	1
Első Zsol. Agyagáru- gyár	270	–	–	–	1
Bp.–Szentlőrinci Tég- lagy.	640	16	–	–	–
Debreceni Építő Rt.	1 000	–	–	–	2
<i>Egyéb</i>					
Athenaeum Nyomda	5 000	4,6	–	420 818	3
Székpataki Erdőipar	500	–	2 613 395	–	3
Egyesült Fatermelők	1 500	–	450 570	–	–
Dolhai Faipar	1 000	–	554 732	–	1
Lomási Erdőipari Rt.	3 000	–	–	–	1
Rigler J. Papíráru- gyár	1 500	–	96 207	–	–
Pesti Könyvnyomda	441	–	–	–	1
Börgyár, azelőtt Suess	500	50	210 000	–	2
Kronberger-féle Faipar	1 000	–	674 831	–	–
<i>Mindösszesen</i>					115

Forrás: OL Z 49. PMKB. Könyvelőség. Mérlegek. 191–192. cs. (saját számítások)

Megjegyzések:

a A vállalat részvényeit a PMKB és vele kapcsolatban álló személyek bizonyíthatóan jelentős mértékben birtokolták ebben az időpontban, azonban ezt nem könyvelték el a bank értékpapírtárcájában és szindikátusi részesei alatt.

b Részvénybirtok az értékpapírtárca alapján megállapítva.

A vállalatok kiválasztásának szempontjai:

- 1., Társaságok, melyekben a PMKB tulajdonos volt;
- 2., Társaságok, melyek igazgatóságában vagy felügyelő bizottságában a bank képviseltette magát;
- 3., Társaságok, melyek hiteltartozása a PMKB-nak és a bank szindikátusi részesei meghaladta a 100 000 K-t, vagy a cég alaptőkéjének 20%-át.

Ezúton szeretnék köszönetet mondani Kövér Györgynek, aki munkámat nagy hozzáértéssel és türelemmel segítette. Az esetleges tévedések azonban — mint mindig — a szerző sajátjai.

BÉLA TOMKA
BANK DOMINANCE, BANK INTERESTS, BANK SUPERVISION:
THE INDUSTRIAL RELATIONS OF FINANCIAL INSTITUTIONS IN
HUNGARY ON THE TURN OF THE CENTURY, 1895–1913

The study examining the relations of banking and industry on the turn of the century in Hungary looks at two classical problems in the history of banking of the era: primarily the hieratic traits of banking and industry, the problem of so-called „bank dominance”, as well as the role of banks in industrial development, taking into consideration aspects of growth theory.

The most spectacular signs of relations between banks and industrial companies on the turn of the century is in the field of personal connections. The broad presence of banks in industrial supervision committees and boards of directors alone, however, could not have implied bank dominance, primarily because this presence, in most cases, was not supported by credit or capital relations. Industrial companies, to a larger extent, had only occasional financial contacts with banks. All evidence points to the fact that banks strove to avoid the overgrowth of „non-bank-like” (to use contemporary terminology) industrial investment businesses - which is demonstrated by the relatively small stock of industrial securities and credit.

Consequently, the traditional functions of banks may be stressed during industrial development. The banking system could contribute to industrial development not only by establishing companies (which is especially stressed in its literature) but also through so-called current trading.